OLCSÓ KÖNYVTÁR

Szerkeszti Gyulai Pál.

Egy-egy szám ára **10** kr.

PÁZMÁNY PÉTER.

IRTA

PULSZKY ÁGOST.

7. sz. 10 kr.

FRANKLIN-TÁRSULAT
BUDAPEST

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 10 kr., egy sorozaté (husz szám) 2 frt.

XXVII—LII. sorozat. 521—1040. szám.

PÁZMÁNY PÉTER

IRTA

PULSZKY ÁGOST.

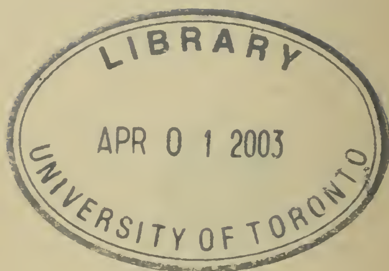

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1887.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

PÁZMÁNY PÉTER.

I.

A magyar történet jelentékeny alakjai közül Pázmány Péter bizonyára azon kevesek egyike, a kiknek nem csak sorsát, hanem eszmemenetét, szándékait is a leghitelesebben s legrészletesebben ismerjük. Voltaire óta gyakran említik, hogy a történet közös megállapodással elfogadott mese; ott azonban, a hol valakit munkáiból, leveleiből, bizalmas jegyzékeiből, hivatalos jelentéseiből ítélhetünk meg, a hol úgy szólván napról-napra kisérhetjük tartózkodását, tevékenységét, a hol az adatok oly bőségével rendelkezünk, hogy gondolatait bármely eshetőségre nézve sejthetjük, úgyszólván magatartását előre következtethetjük, s azt tapasztaljuk, hogy életviszontagságai tényleg ez okoskodásainknak megfelelők, ott, legalább ama kisebbmérvű történet, a melyet az életrajz képvisel, majd csaknem a természettani észlele-

tek és elméletek biztos igazságára emelhet igényt. S épen e szerencsés helyzetben vagyunk Pázmány tekintetében. Nagyszámú művei fenmaradtak s megjelenésök óta mindig olvasókra találtak; levelezése túlnyomó részben összegyűjtetett s közrebocsáttatott; életpályájának adatait nagy szorgalommal kifürkészték, s Fraknói Vilmos két művében, a melyet Pázmányról írt, teljesen kimerítőleg felhasználta a bő anyagot, a melynek gyűjtéséhez és tisztázásához maga nem a legkisebb mértékben járult hozzá. Ez alapokon talán lehetséges, részrehajlatlan képét festeni, jelleméről ítéletet mondani. Igaz ugyan, hogy ennek is meg van a hátránya; a mióta Ranke a pápák történetében és Macaulay az e műről írt híres tanulmányában a tisztán átlátszó, minden tekintetben pártatlan történetírásnak és ítéletmondásnak példáját nyujtották, tanulságot szolgáltattak arra is, hogy ebben minő veszély rejlik, mert azóta folytonosan hamisan idézve oly tételek megerősítésére szoktak fölhasználtatni, a melyek lehetőleg távol állottak czélzataiktól; de végre is korunk szempontjai eléggé eltérők azoktól, a melyek a XVII. század első felében Európaszerte túluralgók voltak, hogy az akkori szereplők szenvedélyeitől menten maradhassunk, s másrészt még sem oly nagy a bennünket azoktól elválasztó űr, hogy ne méltányolhassuk azon érzelmeket, a melyekből szereplésökben kiindultak.

A magyar történet, de kivált valamely nagy magyar államférfi életrajza megírásának egyik főnehézsége épen abban rejlik, hogy a hazai és az európai szempontok, a melyekből politikája megbírálható, folyton egymás mellett s egymást kiegészítőleg veendők tekintetbe. Sőt, a mi több, az államférfiúi nagyságnak a magyar történetben legbiztosabb mértékét mindig leginkább az szolgáltatja, mennyiben volt az illető képes, kora magyar és egyúttal európai követelményeinek is eleget tenni. A nemzet eseményeinek régibb korszakaiban találkozunk számos alakkal — mint, hogy például csak a legnagyobbakat említsük, Hunyadi Jánossal és Verbőczyvel — a kik a nemzet lelkét átérezték, pályájokban sugallatainak kifejezést adtak, de a kik az európai politika szempontjából mint puszta hadvezérek vagy jogászok, nem pedig, mint a távol jövő alakulataiba belátással bírók, s a népek állandó viszonyait biztos kézzel kijelölők szerepelnek. Az újabb idők viszontagságai ismét több hiú kisérletet mutatnak arra, hogy birodalmi és európai föladatok megoldására vélték magokat hivatva egyesek, a kik elfeledték, hogy azokra csak oly férfiú vállalkozhatik, a kinek biztos alapot nyújt a nemzet készséges hozzájárulása; ellenben mindig kevés volt Magyarország vezérei közt az olyan, a ki meg tudta nemzete bizalmát nyerni, s tekintetbe tudta egyszersmind venni a külföldi körülményeket, nem csak közvetlen hatásukban a honi

ügyekre, hanem azon szélesebb körben is, a melyben az európai polgárosodás magasabb érdekeire és czéljaira közreműködnek. Hogy pedig hazánkban ritkább az ily valódi államférfiú példája, mint más nemzet körében, hogy a mi történetírásunk nehezebben alkalmazza e mértéket, mint a nyugati, s ezért is a nagy újkori nemzetek írói szemében többnyire némi provinczialis színezettel bir, az nem a magyar tehetségek gyérebb vagy gyöngébb voltából, sem véletlen balsorsból, még kevésbbé az elismeréstől idegen gonosz akaratból, hanem egyszerűen hazánk helyzete nehézségeiből magyarázható. Közhelylyé vált, hogy a magyar nemzet későbben lépett a polgárosúlt népek sorába, mint az oroszon kívül, bármely más Európában, s hogy több csapásnak volt keletről kitéve, a mely újra meg újra visszavetette. Ennek ellenére azonban a nyugati eszmék, érdekek és czélok szellője Szent István óta soha sem szűnt meg Magyarország légkörét általjárni, a nemzet mindig készséggel ápolta, sajátjának tekintette az azoknak megfelelő törekvéseket, érvényesítésökre pedig nem volt meg azon szervezete, nem azon eszközei, mint a minők megvoltak a nyugat népeinél; hiszen társadalmában, intézményeiben, jogéletében eleinte több, később folyvást kevesebb, de mégis századnyi különbség választotta el Francziaország, Anglia, sőt még a német birodalom viszonyaitól is; vágyaiban és törekvéseiben karöltve haladt a

legelsőkkel; fölhasználható segédforrásaiban szellemi, gazdasági és anyagi fegyvereiben messze elmaradt mögöttök. Ez aránytalanság a tudatos czélok és a rendelkezésre álló erők közt, e korszakos különbség a kedvezőtlen külső körülmények és szegényes eszközök és a késztető eszmék és serkentő vágyak színvonala közt, képezik a magyar történet nagy rejtélyeinek kulcsát, s nyújtják e mellett a sors tragikuma azon látszatának magyarázatát, a mely összes nemzeti hagyományaink fölött elvonúl. Ebben rejlik egyszersmind a magyar politikai pálya nehézsége; hogy a külföldre hatást gyakoroljon s ne csak szenvedőleg legyen kénytelen az idegen befolyást eltűrni, a magyar államférfinak mindig itthon kell előbb átható reformot eszközölnie. Mátyás király, midőn párhuzamosan a burgundi háznak Francziaország uralmára versengő igyekezeteivel a császárságot kereste, hogy a nyugat erejét keleten összepontosítsa s a török ellen fordíthassa, kénytelen volt, a XV. század e legnagyobb föladatát a XIV. század erejének megfelelő szervezettel megkísérelni, s nem csoda, hogy minden lángesze mellett a nyugat győzött itt, valamint győzött Francziaországban a burgundi herczegek fölött; Bethlen Gábor a XVII. század bonyodalmai között a XV. század eszközeivel volt kénytelen megelégedni; a nemzet a XVIII. század végén oly intézményekkel rendelkezett, mint a minők más, szerencsésebb országoknak a XVII.

folyamán voltak birtokában; sőt ma is, midőn a XIX. század második felének teendőivel megbírkózunk, ezt oly társadalommal és alkotmánynyal kísértjük meg, mint a minőkkel a nyugat ötven esztendővel ezelőtt élhetett. A magyar államférfi e szerint mindig két korszakban működik egyszerre; a sajátjáéban és, hogy úgy mondjuk, utódaiéban, vagy inkább megfordítva, az európai áramlat jelenében, s egyúttal múltjában, a mely azt előidézte, de a mely neki itthon szintén jelene.

Ha ez elvet mindig szem előtt tartjuk, a magyar történet megvilágításánál számos esemény talán helyesebb arányokban fog felderülni. Hogy mindjárt tárgyunkra térjünk, a XVII. század első felének küzdelmei külsőleg egyidejűek s összefonvák a harminczéves háború eseményeivel, magokban azonban ezekétől egészen különböző jellegűek. Sokkal inkább hasonlítanak a harczokhoz, a melyek a birodalomban V. Károly császár idejében folytak, a viszontagságokhoz, a melyek a schmalkaldi háborút kísérték s követték. A harminczéves háború korának megfelelő időszakot ellenben nálunk a kurucz harczok s a Rákóczi-féle küzdelem évtizedjei képviselik, a mikor ugyanazon elkeseredést, ugyanazon vak düh kitöréseit, a vallási és polgári szabadság ugyanazon tervszerű, erőszakos elnyomását szemléljük itthon, mint a minőnek szintere volt félszázaddal előbb Csehország és Németország.

A különbség csak az, hogy míg a harminczéves háborúban, a nagymérvű és ismételt külügyi beavatkozások és szövetségek ellenére, sőt részben talán azok következésében, a népek önállósága és szabadsága teljesen elveszett, a segélytelen, magára hagyatott, gyöngének látszó Magyarország, a melynek legyőzői a török igától való fölszabadítás s némileg a hódítás jogára is hivatkozhattak, mégis képes volt, részben a fegyveres ellentállás makacsságával, részben a hagyományos joghoz való ragaszkodás szivósságával, részben a külkörülmények diplomatikus fölhasználásával alkotmányát megőrizni, szabadságát biztositani; túlnyomólag tehát épen azon eszközök segélyével, a melyeket a XVII. század első felének nagy férfiai élesítettek ki, s a melyekkel, hogy a nemzet szerencsésen bánni megtanúlt, első sorban az ő érdemök.

II.

Hazánkban a XVII. század azon évtizedeit, a melyek a bécsi békétől a linczi békekötésig lefolytak, ellentétben az Európa többi színterein föltáruló jelenségekkel, nem annyira a külső események változatossága vagy meglepő fordulatai teszik érdekesekké, mint egyrészt az a szellem, a mely akkor a nemzet különböző töredékeit

átlengte s még inkább azok a hatalmasan kidomborodó egyéniségek, a kik e szellemet hol megteremtették, hol képviselték, s a kik nagyságának titka épen abban áll, hogy nem engedték, minden egyenetlenség és annyi akadály ellenére, a nemzeti fejlődést rendes kerékvágásából kizökkenni, sőt nyomot törtek, a melyen a későbbi kor bátran haladhatott. Az újkornak ők tulajdonképen kezdeményezői minálunk; sokkal közelebb állanak fölfogásunkhoz, mint történetünk bármely régibb alakjai, de számos tekintetben közelebb azoknál is, a kikhez két nemzedékkel utóbb ragaszkodott a magyar. A Hunyadiak, Szapolyai, Verbőczy és Fráter György, Verancsics, sőt részben még a Báthoriak is teljesen letűnt eszméket követnek, a melyek mindenike csak a renaissance világnézetéből és politikai fölfogásából magyarázható; Thököly ismét, valamint II. Rákóczi Ferencz és egész körük nem annyira teremtő politikai gondolatot testesítenek meg, mint inkább a jogos s közvetett hatásaiban üdvös, sőt nélkülözhetetlen, de magában reménytelen nemzeti elkeseredés érzületét; ellenben Bocskaytól az ifjabb Zrínyi Miklósig az államférfiak oly sorával találkozunk — az említetteken kívül Bethlennel, Eszterházyval, Pázmánynyal, I. Rákóczi Györgygyel — a kik, ha talán nem is mindig a magyar állam, hanem mindenesetre kivétel nélkül a magyar nemzet fogalmát tisztán fölismerték, létföltételeit határozottan kitűzték, politikáját biztos kézzel

kijelölték. Korszakuk lényegileg átmeneti, s mint minden átmenet, többet árul el a jövő fejlődés irányaiból és több tényezőjét juttatja fölszínre, mint a mennyi különben a későbbi egyes alakulási szakokban kiviláglik.

A nemzet általában széttöredezettnek tetszik ez időben vallások, pártok, rendek, fejedelmek szerint, sőt részei különböző hatalmaknak vetvék alá; mindenki tartaléktalanúl késznek látszik, idegen segélylyel élni, s gyakran zsoldos színében tűnik föl; a töröktől, a lengyeltől, a némettől, a svédtől, a spanyoltól kér és fogad támogatást, nem ritkán pénzt, sőt személyes fizetést is; az önzéstelenség színére alig akadunk; a személyes jutalmak, a hatalmas állások, a nagy családi vagyonok megszerzése gyakran a szereplők főczéljának tűnik föl; e mellett, a legelső helyen állók kivételével, sőt néha még ezekével sem, folytonos a pártcsere. Az elvhűség fogalma majd csaknem ismeretlen, nem csupán azon újabbkori értelmében, a melyben tulajdonképen az angol alsóház múlt századbeli küzdelmeitől s a szárazföldön a franczia forradalomtól keltezhető, s a melyben valamely egyes külön politikai nézet melletti kitartást s a politikai pártok által megkülönböztetésül elfogadott irányokhoz és jelszavakhoz való ragaszkodást jelent, — hiszen ez alakban alig fért volna össze a fejedelem iránti személyes hűség ama fölfogásával, a mely két századdal ezelőtt túlnyomó volt, s a mely a még

ismeretlen szándéknak szolgálatát is föltétlenűl megkövetelte, — hanem még azon állandóság is ritka volt, a mely csupán a közügyre való tekintettel engedi magát a követett úttól eltéríttetni, s a magánérdek sugallatait kizárja; sőt, s ez teszi néha nehézzé e korra az indokok kutatását, gyakran épen e nézetek s fölfogások állandósága rejtőzhetik látszólagos átpártolások mögé, elanynyira, hogy a szemlélő alig igazodhatik el az egyéni előnyök s a hazafias indulatok, az öröklött politikai ösztönök, bizalom és kétségeskedés, s a ravasz számítások bonyodalmai közt. De mindennek ellenére, sőt szemben a feudalis nemesi érzület féktelenségével is, a mely fölfelé az ellentállás s a saját kézre való önálló kalandos vállalkozás szabadságát követelte, lefelé hitet, meggyőződést, érzületet semmibe sem vett, ha csak tömeges ellenszegülésre nem talált, Magyarország állapota nem fajult el odáig, a hova Lengyelország jutott egy századdal később; hiszen mintegy láthatatlan határt vont a fölébredt nemzeti tudat, a melyen a ki kívül csapongott, erejét és befolyását menthetetlenül elvesztette; az egység köteléke megmaradt az alkotmánynak nem tényezőihez, hanem élő érzetéhez való bizalomban, s azon, akkor egyetemes tudatban, hogy bármely idegennek, kivált a töröknek, de a németnek is osztatlan fölénye s uralma a nemzet teljes vesztét vonná maga után. Ennek megakadályozása volt a főczél, különböző eltérő módo-

kon és tervek szerint, hanem teljesen egy értelemmel a kívánatos eredmény tekintetében. Ez, a török iga lerázása a német járom kikerülésével, volt az egyedüli közös megingathatlan hitczikkely a magyar politikai életben. Ennek megvalósítására élesztette föl Bethlen Gábor a kornak és a körülményeknek megfelelő változásokkal a Hunyadiak tervét; a lángeszű működése következtében erején aránylag fölülemelt Erdély körül iparkodott a magyar elemeket jegeczesíteni, hogy a nemzet osztatlan erővel kikényszeríthesse a külföld támogatását, s a töröktől való fölszabadítás nagy művét biztos sikerrel eszközölhesse; diplomatiájának minden tekervényes útja, a török bizalmának megnyerése, a török szultán és a nagyvezér jó kedvben tartása, a római császár rémítgetése, majd édesgetése, a fölkelések, a szövetségek és a kalandosaknak látszó házassági tervek mind e magasabb és soha szem elől nem tévesztett szándékban lelik magyarázatukat. Eszterházy, ellenkezőleg, Magyarországnak a császári ház alatt egyesítésétől, esetleg még az erdélyi fejedelemségnek is a nádor személyével való összekapcsolásától; vagy midőn ez lehetetlennek bizonyúlt, teljesen megbízható, hű szövetséges erdélyi fejedelemtől s a magyar hadszervezet szilárd alapra való helyezésétől és tökéletesítésétől várja egész életén át e czél megközelítését; Zrínyi Miklós, midőn e körülmények módosulásával e tervek így kivihetetleneknek látszanak, legalább

biztosítani akarja, hogy a török kiűzésének nagy vállalatában a magyar vezérlet és a magyar csapatok a nemzetet megillető előkelő részt vegyenek, s a diadalhoz való túlnyomó hozzájárulás által a magyar államiságot az idegen fondorlatok és uralmi vágyak ellen biztosítsák. Pázmány és Rákóczi ismét köznapiasabb és a lángész czikázásától ment, higgadtabbnak látszó, óvatos fölfogással, bár mindegyik más-más mellékczélzattal, az osztrák ház uralma alatt, s az azon kívül álló magyar részek egyensúlyának föntartásával igyekeznek elhárítani ideig-óráig a szolgaság veszélyét, addig, míg a körülmények változása majdan — természetesen mindegyikök által másképen fölfogott — végleges politikának nyithat tért. S bár ama magasabb szárnyalású tervek meg nem érlelődtek, részint süket fülekre találtak, részint a viszonyok mostohasága, alkotóik erejének elégtelensége vagy életének rövid tartama miatt siker nélkül maradtak s az idők homályában csaknem feledségbe merültek, és ámbár inkább a hadvezéri vagy diplomatiai ügyesség nyert a kortársak előtt elismerést, mely e tervek érvényesítése után való törekvés közben is minden koczkázatot szerencsésen kikerült, s különböző mellékes föltételeket biztosított, például az ország egy részének fölvirágoztatását, a műveltség valamely ágának előmozdítását: az ellentéteseknek látszó eljárások közös eredményeként mégis az tűnik ki, hogy míg a szomszéd államo-

kat a harminczéves háború elpusztította, míg ott az ellenreformatióval a rendi szabadságok, sőt néhol a nemzeti érzület végleg kivesztek, vagy legalább századokra elaléltak, hazánkban a hazafiság csorbítatlanúl megmaradt, akár a császári ház, akár az ellenreformatió, akár a protestáns jogok, akár az erdélyi fejedelemség, vagy még a török szövetség látszólagos szolgálatában is, hogy a linczi békekötés az országot nagyjában az életviszonyok ugyanazon kölcsönhatásában hagyta, mint a minőben a bécsi találta volt, csakhogy majd minden tényezőjében megizmosodva és megszilárdulva, és hogy a veszélylyel fenyegető ellentétek közt a magyarság tudatának köteléke a hagyomány és polgárosúltság számtalan szálával gazdagodva, s a népesedésben és vagyonban új szivóssággal gyarapítva megerősödött.

A külföldi történetírás gyakran fölveti a kérdést — a nélkül, hogy kielégítőleg megoldaná — hogy a harminczéves háború valóban vallási harcz volt-e, vagy nem? A külszínről ítélve, csakugyan annak látszik kezdetében, annak egészen Gusztáv Adolf haláláig; azontúl e jelleget mintha fölváltaná a merőben politikai. Azonban elejétől fogva két, sőt mondhatnók, három más áramlat vegyült alapjai és folytatólagos viselésének indokai közé, míg a vallási érdek tagadhatatlanúl majdnem mindvégig kisérte. E rúgók elseje a spanyol-osztrák ház világuralmi törek-

véseinek hagyománya, a mely elég élénk volt még mindig, hogy mintegy a chemiai vegyülés és szétbontás erejét gyakorolja az európai politikában. II. Ferdinand császár haláláig, illetőleg a spanyol tekintély szinte egyidejű külső csorbulásáig egynek és minden szempontból közös érdekűnek tekintette magát a két habsburgi dynastia, s nem szólhatni helyesen külön osztrák, külön spanyol, hanem valóban csak egy, spanyol-osztrák politikáról, a melyben a spanyol udvar nézete mindig döntő és irányadó maradt. A császári korona, czímének fénye daczára csak második szerepet játszott folyvást a spanyol ág elsőszülöttségével, kimeríthetetlennek látszó gazdagságával és vélt hatalmával szemben. A spanyol követ volt tulajdonképen az első, a döntő miniszter Bécsben. Stiriában, Krajnában, Csehországban, Ausztriában az ellenreformátió egészen spanyol zamatú volt; s még Rómában is a pápai politika egyszerűen azonosnak vette a bécsi s a madridi udvarok érdekét. Innen V. Sixtus óta, de kivált VII. Orbán alatt a lappangó s közbeközbe nyilttá váló ellentét a katholicismus feje, a pápa és két hagyományosan legföltétlenebb bajnoka, a császár és a spanyol király, közt; innen az idők folyamán háborúvá kitörő ellenségeskedés a szintén buzgó katholikussá lett Francziaországgal, még akkor is, sőt akkor leginkább, midőn bibornok vezette ügyeit, s a mely csak azon évtizedig látszott szünetelni, a mely

IV. Henrik halála s Richelieu immár kétségbe nem vonható uralma között fekszik, a midőn hinni lehetett, hogy egy Medici-nő fölénye Francziaországot másodízben hűtelenné teszi majd sajátos érdekei méltatásához; innen Lengyelország magatartásának rugója az egyik, a németalföldi, a velenczei köztársaságoké, Savoyáé, a svédeké, az éjszaki és keleti német fejedelmeké a másik félen.

A második tényezőt az államok csoportosulásában a fejedelmek korlátlan házi hatalomra való törekvése képezte, a mely a vallási indokokkal vegyest tette eleinte kényelmetlenekké, majd kiállhatatlanokká a rendi jogokat és eredményezte többek közt azon elvet: cuius regio, eius et religio, a mely először a katholicismus és az ellenreformatió érdekében emelkedett ki; majd midőn ez elv a katholicismus kizárólagos világuralomra és egységére való igényével ellentétesnek mutatkozott, a protestáns fejedelmeknek vált jelszavává, úgy az uralmuk körén belűl fekvő, elkobzott és világiasított egyházi javak megtartása, valamint a személyes meggyőződésökkel ellenkező vallási mozgalmak megakadályozása szempontjából, valamint végre, mivel a császári hatalom ellenőrzése alóli fölszabadulásukat külsőleg is jelképezni alkalmas volt. E hajlam a föltétlen fejedelmi uralomra nyújtja magyarázatát azután annak is, hogy I. Jakab angol király miért támogatta vejét oly lanyhán, népe köz-

véleményének ellenére, ne hogy pénzsegély végett országa gyűléséhez legyen kénytelen folyamodni, s miért kereste oly hévvel, látszólag természetellenesen, a spanyol, majd a franczia házasságot fia számára; ebből érthetni meg egyszersmind a türelmetlenséget, a mely a birodalmi igények ellen kitört, sőt a szakadatlan vetekedést a különben egy félen álló fejedelmek s vezérek között is.

A harmadik mozzanatot, a melynek szálai az említettekéit keresztezik, és a mely nehezebben fölismerhető, mivel hatásai különböző leplek alatt elfödvék, bár jelentősége kétségtelen, a nemzetiségnek hol tudata, hol sejtelme képezi. Nem volt ez a XVII. század elején ismeretlen, új elv, sőt úgy látszhatott, hogy már túlhaladott álláspont, mikor pedig világtörténeti fontossága valójában még alig kezdődött. Négy századja múlt már, hogy Olaszországban először Dante nyilatkoztatta ki határozottan, de még kapcsolatban a régi római emlékekkel és a szent római császárság álmaival. Ezek szétfoszlása után ismét feledségbe merűlt az olasz községi államok virágzása közben, míglen azok romlásával egyidejűleg Machiavelli annak újra szenvedélyes kifejezést kölcsönzött. Időközben Francziaországban érvényesűlt mindinkább XI. Lajostól kezdve, majd Angliában, a hol a rózsák háborúi alatt megfogamzott, VIII. Henrik alatt hivatalosan elismertetett, Erzsébet alatt tartaléktalanúl irányt

szabott az állam politikájának. Németországban a nemzeti eszme fölvillant a reformatióval kapcsolatosan, de háttérbe szorúlt, s szinte veszendőbe ment a rögtön bekövetkező vallási viszályok, s a territorialis függetlenségre való törekvések közt. A harminczéves háború folyamán döntő befolyást gyakorolt a franczia, a svéd politikára; kisebb nemzetiség hatalmasabb birodalom uralma alól való fölszabadulásának, s önállósulásának reményével biztatta a vallási, tartományi s rendi jogokért megkezdett harczban a németalföldieket és cseheket; támaszt nyújtott továbbá minden a spanyol zsarnokság elleni izgalomnak és kísérletnek Olaszországban, a hol egyszersmind elősegítette a világi függetlenség utáni vágy és a nepotismus rendszerének követelményei által az önálló pápai állam létesítésére irányzott törekvéseket is, kapcsolatosan az Olaszországban rég túlhatalomra vergődött guelf egyház-uralmi iránylatokkal. Németországban szintén gyűlöletessé tette az osztrák ház császári hatalmát, a melyre nézve, hogy nemzeti lehessen, minden remény rég letűnt, és bizonyos eszményi szentesítéssel látta el néhány kisebb fejedelem különben önző és sóvár igyekezeteit, némi dicsfénynyel árasztotta el egyes vezérek sejtett, bár meg nem valósított terveit. A háború folyamán nyomatéka mindinkább gyöngült Európa középvidékein, s annak bevégeztével csak a nyugati államokban lobbant föl új, többé ki nem

alvó lánggal, míg Német- és Olaszországban csupán a tudomány és az irodalom őrízték meg a későbbi kor számára.

E különböző s nehezen összeillő eszmék a legtarkább változatosságban szövődtek egymásba a nagy európai forrongás viszontagságos jelenetei közben. Csak Spanyolországban maradtak állandóan összeköttetésben, bármely pillanatnyi kétely vagy habozás nélkül, a katholicismushoz való ragaszkodás, az ellenreformatió szolgálata, a királyi absolutismus, a világuralom érvényesítésének megkisérlése, a nemzeti érzület és büszkeség. Az osztrák ház II. Rudolf trónra léptétől fogva a spanyol politikát követte s másolta, de nem voltak gyökerei bárminő nemzeti életben; az ellenreformatió, kétszeresen utálatosnak látszott a túlnyomólag protestáns alattvalókkal, kivált nemességgel szemben, s így lassabban, óvatosabban eszközöltetett egészen a XVII. század elején kitört nagy válságig. Francziaországban szintén együtt, egymás mellett izmosodtak meg a föntebb kifejtett érdekek, de a császári ház mindennemű igényeinek kikerülhetetlen visszautasításával és azon további lényeges különbséggel, hogy itt az ellenreformatió csak eszköz volt a nemzeti egységre, ennélfogva a királyi hatalom által csupán ennek igényei mérvében erőszakoltatott, s ezért a XVII. század első felében soha nem válhatott a külpolitika irányadó elvévé. Angliában ellenben épen a királyi fölény s a

nemzeti önállóság használták főfegyverökűl a reformatiót, míg I. Jakab skót hajlamai, majd fiának engedékenysége a katholikus befolyás, és hajthatatlan merevsége a királyi előjogok tekintetében ellentétbe juttatták a monarchiát a szabadság, a nemzeti függetlenség s a protestantismus eszméivel. Európa többi részeiben általában a vallásújítás mindenütt, a hol csak küzdelemmel érvényesűlhetett és tarthatta fönn magát, a rendi, tartományi és városi szabadságokkal, valamint a nemzeti törekvésekkel karöltve jelentkezett, míg a katholicismus a korlátlan fejedelmi hatalomnak látszott kedvezni; a hol ellenben kizárólagosan és létét fenyegető komoly veszély nélkül vergődött uralomra a protestantismus, ott nem vetett gátat a fejedelmi föltétlenségnek, míg itt ismét épen az ellenreformatiót leginkább képviselő jezsuiták folyamodtak a nemzeti szellem szolgáltatta eszközökhöz, hivatkoztak gyakran a népfelség világi kétségbevonhatatlanságára, sőt a lelkiismeret jogaira, s iparkodtak tanaikat a hagyományos szabadságok színleges és ideiglenes kímélete látszatával megkedveltetni s terjeszteni, legkevésbbé sem feszélyeztetve az által, hogy a hol egyszer diadalra jutottak, ott az ellenkező nézeteket vitatták tollal, törvényekkel és haddal.

Hazánkban, ha e tényezők végleges csoportosulása sokkal, másfél emberöltővel utóbb azonossá vált is az Európa többi országaiban érvényesült iránylatokkal, az alakulás mozzanatai

számos tekintetben eltérő képet tüntetnek föl. Ulászló és II. Lajos korától kezdve, a nemzeti föladat tudata a török elleni védekezésben egyrészről, másrészről a szabad választás alapján nyugvó, független királyság megóvásában jelentkezik, s a reformatió eleinte nem csak hogy ezzel összeköttetésben nem áll, hanem merőben idegennek mutatkozik, s rideg visszautasítással találkozik épen a Verbőczy vezetése alatt fölébredt nemzeti tömegnél, a mely mit sem akart ugyan tudni az osztrák fejedelem magyar királyságáról, de minduntalan segélyt remélt mégis a katholikus Európa zömétől. Csakhamar azonban csalódás váltja föl e várakozásokat; lehetetlennek bizonyúl a török elleni elszigetelt harcz, hiú ábrándnak a hit, hogy más kölcsönözzön támogatást mint a császári ház, a koronára való áhitozása fejében. A nagyváradi béke e kijózanodás tanújele, míg Buda elfoglalása török cselszövény következtében, valamint az Erdély fölötti védnökség, tulajdonképen főhatóság, ellenállhatatlan igénybevétele a szultán részéről a nemzeti remények czélját igen távol jövőre halasztja el, s az országot menthetetlenűl két részre szakítja, a melyek közűl a keleti még mindig a lengyel hatalom szövetségét és támaszát keresi túlnyomólag, és diplomatiai eszközökkel iparkodik önállóságát föntartani, hogy újabb terjeszkedésre erőt nyerhessen, míg a nyugati az osztrák ház tartományainak sorsával kapcsolja össze a magáét.

Időközben azonban a protestantismus két, sőt Erdélyben három felekezete szinte ugyanoly mértékben és gyorsasággal árasztja el az országot, mint a minővel szülőföldjeit ellepte. Ellenállásra alig talált, részint általános okok, részint a magyar sajátlagos körülmények következtében. Kétségen kívül nagy szerep jutott ebben a vallási meggyőződésnek; a tridenti zsinat műve előtt a katholikus tanok teljesen elvesztették, — a két déli félszigetet mellőzve, — meggyőző hatalmukat; s a királyi uralom gyöngülésével párhuzamosan a tekintély elve védelmén és korlátain kívül magokra hagyott egyének előtt rokonszenvesnek tűnhettek föl az egyéniség érvényesítése a lelkiismeret terén is; de hozzájárult bizonyára még a hitevesztett kiábrándulás, a mely annak belátására serkentett, hogy a pápaságtól és a katholikus világtól hatékony, nagymérvű ingyenes segély nem érkezhetik. Előmozdította a hitújítás folyamatát az is, hogy a főpapság gyakran nem is annyira személyes hibája vagy egyesek gyöngesége következtében, mint inkább az egyház általános állapotai miatt se hazafiúi, se egyházi kötelességeinek nem volt képes többé eleget tenni, maga is kétség és a pápai állapotokkal való elégedetlenségtől gyötörtetvén, míg a világiaknak, kikre honvédelmi teendői átháraltak, ezzel együtt birtokainak egy része is kezére jutott, s így a főurak és hozzátartozóik szükségképen elidegenedtek oly szervezettől, a mely a

terheket vállaikon hagyta volna, míg e mellett a megfelelő, őket kötelességeik teljesítésére képesítő javadalmakról lemondani lettek volna kénytelenek. Végre nem maradt jelentőség nélkül e tekintetben a fejedelmek személyisége sem; I. Ferdinand és Miksa udvarában és seregeiben mindig voltak hatalmas pártfogói az új hitnek, sőt magok is, mint császárok, óvatosan kerülték minden nyilt összeütközést a protestansokkal; Erdélyben pedig János Zsigmond theologikus hajlamai a tanok és hitczikkelyek vizsgálatát, vitatását hathatósan az újak irányába terelték. Innen a felekezetek még a törvénykönyvben el nem ismert igényeinek szokásjoggá tömörülése, a nemzeti szabadságokkal egy színvonalra helyezkedése és azokkal összevegyülése; innen lassú, szinte észrevehetetlen, hanem folyton öregbedő keretben való egybeforradásuk a nemzeti törekvésekkel. Nyilt ellentétbe a német párt jelszavaival azonban csak a XVI. század végét eltöltő tizenöt évi török háború nagyrészt sikertelen befejeztével és az Erdély fölötti közvetlen királyi uralom szerencsétlen kísérlete és baljóslatú eseményei következtében kerültek; s Bocskay fölkelésében a II. Rudolf által folytatott spanyol politikának, az ellenreformatió erőszakosságainak visszautasítása minden tekintetben találkozott az alkotmány föntartásának elhatározásával s a protestánsok jogainak kiküzdésével és biztosításával.

Az időnyerésnek és veszteglésnek évei következtek; de a bécsi békében meg nem nyugodott se a prágai udvar, se az ellenreformatió czélzatait kizárólag követő papi ármány; s ezalatt lassankint megindúlt azon három, illetőleg négy párt alakulása, a mely a következő évtizedek viszályaiban szerepet játszik: a föltétlenűl császári s egyszersmind egyházi, a mely a spanyol terveket és a vallási visszatérítés művét bármilyen eszközzel is kész volt sikeresíteni, a mely a török elleni háborút alig tekintette fontosabb ügynek, mint az eretnekek elnyomását, és kész volt, amazt emennek óhajtott befejezéseig elhalasztani, illetőleg csak oly birtokszerzésnek tekintette majdani kedvező eredményét, mint a minővel bármely más hódítás kecsegtethette; e Magyarországon csaknem kizárólag a főpapság, és ideiglenesen az erdélyi fejedelmi székre vágyó vetélytársaktól támogatott párt mellett egy mérsékeltebb, azonban szintén a császári házhoz s a katholicismushoz ragaszkodó áramlat észlelhető, a melynek hívei nézeteiket részben közjogi s talán vallási meggyőződéseikből is merítették, de első sorban onnan, hogy a töröktől való megszabadulást eszközölhessék ki az osztrák ház uralma alatt álló többbi tartomány gyámolításával, s azt vallották, hogy «eszeveszett bolond, a ki azt tartja, hogy valamely magányosan való magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtarthatná». E két iránynyal, a melyhez tartozók

külsőleg többnyire karöltve működtek, bár a színfalak mögött az intéző férfiak gyakran ujjat húztak egymással, közösen szemben állott az erdélyi fejedelem vezérlete alatt álló rész, a melynek magva külön fejedelemségben volt szervezve, a melynek czélja volt mindig, hogy «az német igája alól az egész magyar nemzet fölmenekedjék, és minden állapot restituáltassék», a melyet ezért helyzete a török pártfogás keresésére, mindenesetre a szultán haragja elkerülésére kényszerített, a mely ennélfogva, ha hasznát látta, a nyugati államok szövetségével is élt, s a mely természetszerűleg a protestans ügy bajnoka gyanánt szerepelt, habár nem is állott kizárólag protestansokból, minthogy Bethlen a vallási türelemre késztető egyéni hajlandóságát is követve, bölcs politikából is óvakodott az uralma alatt álló katholikusok helyzetét tűrhetetlenné tenni. E felek között pedig ingadozott, s csatlakozása által a mérleget mindig eldöntötte az egyik vagy a másik oldalra a felső magyar vármegyék nemességének zöme, Illésházy, a Thurzók és Forgách Zsigmond vezetése alatt, hol az erdélyi fejedelemhez hajolva, midőn a sérelmek más úton való orvoslása lehetetlennek, vagy a fölkelés sikere a külpolitikai viszonyok szerint kétségtelennek mutatkozott, sőt magyar hévvel néha terveit még túl is hajtva, mint Bethlen királylyá választásakor történt; hol ismét saját merészségétől viszszariadva s megint az osztrák házhoz szítva, mint

a fehérhegyi csata s a lengyel kozákok felföldi betörése idején. Kezdetben e párt többsége protestáns volt, évek multával azonban sokan átszállingóztak egyenként a katholikus hitre, vallási térítés következtében is, de meg az okból is, mivel szinte elválaszthatatlannak látszott a katholicismus sorsában való osztozás az osztrák ház szolgálatától, mivel hűsége jutalmát csak az nyerhette, bárminő udvari kitüntetésre vagy befolyásra kilátás csak az előtt nyilt, a ki a régi valláshoz szította, s mivel végre a többséghez tartozás vágya szintén erre sarkalta a kevésbbé önállókat. Ekként erősödtek meg folyvást az Eszterházyt követő világi urak sorai, a kik a magyar nemesi szabadság védelmét kiegyeztetni remélték a habsburgi dynastia uralkodásával, a miben, hogy lehetségesnek látszott, tagadhatatlanúl főszerepet viselt az udvari s egyházi felekezet élére jutott Pázmány, a kinek személyes tulajdonságai épen ennyiben bírnak jelentőséggel Magyarország politikai történetében.

III.

Pázmány Péter élete s működése külsőleg természetszerűen három szakra oszlik: a tanúlmányéra s előkészületére 1597-ig, majd a tanári, hittérítői, írói tevékenységére, a szerzetesi minő-

ségben való munkálkodásáéra, a melyben fölebbvalói s kivált Forgách Ferencz eszköze és segédje gyanánt jár el, 1615-ig, és végre önálló egyházi és országos szereplése idejére, a mikor mint főpap s államférfi saját nevében folytat politikát, egészen 1637-ben bekövetkezett haláláig. Belsőleg azonban ritka egyöntetűség vonúl el minden gondolatán és cselekvőségén; változást észlelhetni ugyan az eljárási módok és alkalmazott fegyverek közt szerényebb állásában és érseki minőségében, de mindvégig nem módosult az irányadó eszme; a hitbuzgalom volt egyedüli vezércsillaga, s nézete szerint «a hitben megcsalatottak útbaigazítása» állandó törekvése. Nincs is ezen mit csodálkozni; hiszen Pázmány jezsuita volt testestül-lelkestül, a társaság fénykorának követelményei értelmében; jezsuitáktól nyerte neveltetését, jezsuitáktól tehetségei aczélozását, tudományát, módszerét és küzdelmei fonalát; jezsuita öltönyben vívta ki első diadalait s szellemi fölényének elismertetését; a jezsuiták iskolájában tanúlta meg azon szigorú engedelmesség gyakorlását és követelését, a melynek alsóbbrendű helyzetében példájáúl szolgált, a melyet maga későbbi méltóságában oly ridegen érvényesített még a jezsuita-rend egyes tagjaival szemben is. Egész egyénisége, jellemének minden vonása visszatükrözteti a jezsuita elvet, a mely a föltétlen önmegadást és alárendelést kívánja meg az egyházi felsőbbség iránt, de csak azon tudatban,

ban, hogy ez a világ fölötti győzelemnek és uralomnak az ára.

Tagadhatatlanul előkelő családból származott, a melylyel, miután országos hírűvé vált, számos magas születésűek kerestek és bizonyítgattak rokonságot. Korai áttéríttetésére serkentésül szolgálhattak e körülmények is: hiszen az még önálló elhatározásra nem képes gyermekéveire esik. Egyébiránt nem nehéz valószínű okait kideríteni, a melyeket Fraknói is megérint. Katholikus mostohaanyjának befolyása, atyja közönyös lelkülete, a jezsuiták iskoláinak tanügyi előnyei, hathatós összeköttetéseik, s az erdélyi udvari légkör mind közreműködhettek ez irányban; sőt az egész élete által utóbb tanúsított hivatáson kívül ezek lehettek tényezői az 1587-ben a jezsuita rendbe történt fölvételének. Hiszen Pázmány maga rója meg mint primás a jezsuitákat azért, hogy az előkelő családokból áttérített ifjakat hitbuzgalmukban a szerzetbe fogadják, a mi által magtalan elhalásuk következtében a családi javak eretnekekre szállnak vissza. Erdélyben pedig a Báthoriak alatt bár a többség protestans volt, a fejedelmek kegye inkább a katholikus ügynek kedvezett; a kis ország ez időben még nem játszotta azon szerepet, a melyet a későbbi harczokban betöltött, nem tekintetett még a magyar királyságtól végleg elszakadottnak s az osztrák ház uralma ellensúlyának; a fejedelmi állást különben a Bátho-

riak inkább átmenetinek voltak hajlandók nézni, lépcsőnek használni, a melyen a császári európai szervezetbe beillő magasabb vagy gondtalanabb méltóságra juthatnak.

Egyébiránt, akárhogy álljon is e dolog, kétségtelen, hogy növendékének és serdülő tagjának tehetségeit a rend korán fölismerte, és Kolozsvártt, Krakóban, Bécsben és Rómában legteljesebb kiképzésökre alkalmat nyújtott tudományos, úgy mint gyakorlati tekintetben. Már maga a többszörös helycsere is alkalmas volt a szemet élesíteni, szélesebb látkört nyújtani s azonkívül azon világpolgárias szellemet táplálni, a mely a jezsuitarendnek kiváltságát alkotta, különösen mióta Acquaviva generalissá választásával, s a Francziaországban és által teljesítendő föladatok fontossága emelkedésével megszűnt a különleges spanyol jelleg, a mely az első négy generális személyiségéhez fűződött. Különben is szerencsés időpontba esnek Pázmány kiképzésének esztendei a szerzetben: mintegy személyesen átérezhette mind a három nemzedék fölfogását, a mely a jezsuitarend virágzásának szakait betölti. Erőteljesen lüktetett még akkor a nagy alapítók s rendezők heve; Szántó atyában, a ki első tárta föl előtte a hit rejtélyeit, Pázmány még azon hőskor emlékeit szemlélhette, a melyben Loyola Ignácz és közvetlen társai együtt ábrándoztak, áhítoztak, vallották magokat a gúnynyal elmosolyodó kishitűek előtt az ég királynéja lovagjainak,

indúltak Xaveri Ferenczczel a távol kelet pogányainak megtérítésére, háltak ragályos betegekkel, helyreállították a szigorú erkölcsöket még a római székben is, a pápát valódi föltétlen egyeduralkodóvá tették, rendezték és szabatosították a tridenti zsinaton katholikus szellemben a hitczikkelyeket, megnyerték a királyok szívét, és irányozták az uralkodók elméjét. A rend egész szervezete, a bevezetés és lelki gyakorlatok mysticismusa, a lehetetlennek látszót is megkísértő, a fáradalmakkal, üldözéssel és halállal mindig szembenézni kész önfeláldozás még folyton híven visszatükröztették a kezdemény rajongó buzgóságát. E mellett az iskolázás, a melyen Pázmány keresztűlment, a másod sorban következő, magokat nagyrészt már dicsőséges nyomon haladóknak és diadalmaskodóknak érző tanítványok rendszere szerint eszközöltetett, a mely az Acquaviva által megállapított ifjúsági nevelési tervben és szabályzatokban nyerte kifejezését. Miután a legmagasabb körökben minden a mi elérhető volt, már éréretett, a föladat némileg módosúlt; a tömegek szervezése, az alsóbb vezetők nagy számú s fokú kiképzése, az anyagi erő biztosítása vált a legközelebbi teendővé; a védelmi állás meg volt erősítve, az egyház megingatott sorainak szilárdsága s fegyelme helyrehozva, megindúlt tehát a terjeszkedésre, az ellenállás elsöprésére intézett támadás. A tanokban Molina, Suarez, Vasquez, Mariana, kivált

a cselekvések általi igazolás védelmével, kiélesítik az ellentéteket a protestansokkal szemben, kiválogatják a kánonjog és a scholastika tárából s kicsiszolják az elrozsdásodott fegyvereket, fölszabadítják a római katholicismus érdeke szerint terelhető szenvedélyeket, támogatják a hódoló fejedelmeket az ellenszegülő nemzetekkel szemben, ingerlik s uszítják a fogékony népeket az idegenkedő uralkodók ellenében. A tettek mezején szintén nem ismer megállapodást a rend; minden erélyes, gyakran kalandos vállalaton meglátszik kezének nyoma. Spanyolországot ösztönzi és segélyezi a németalföldi tartományok elnyomására; előmozdítja Portugallia elfoglalását; az eretnek Anglia ellen induló nagy spanyol «Armadá»-ban s az irországi zavarokban lelkesít és reményre buzdít; szüntelen összeesküvéseket forral Stuart Máriával s az angol katholikusok elégedetlen részével; szítja a hazaárulást, tud a puskaporfondorlatról. Francziaországban a Guise-ek harczait éleszti, míglen IV. Henrik a társasággal megalkuszik. Svédországban álruhában átlopja a királyt, s polgárháborút támaszt. Münchenben, Gráczban, Prágában és Kolozsvárott eretneküldözést indít meg s vezet; sőt még Rómában is, a pápaság szolgálatában való vak engedelmesség fogadalmának ellenére, annak érdekéről való saját fölfogását érvényesítve, független, a Péter székét betöltő férfiú nézeteivel összeütköző magatartást mer követni a keresz-

tyénség fejével szemben. Igaz, hogy e vállalatok túlnyomó része meghiúsul; de a jezsuitarend meg nem hátrál, katonája és vértanúja marad mindig bőven, nincsen szüksége arra, hogy saját es csatlósai sorait kimélje. Tapasztalatban, világi előrelátásban gyarapszik; különben soha el nem ért fokig képes az alkalmas férfiakat kikeresni s kellő helyre odaállítani; az oroszlánok helyett, a kiket először kiküldött a világ pusztájába, síma óvatosabb föllépésű, szelídebb hangú bajnokokat szerel föl; kerüli az avatkozás, a befolyás külső látszatát; tudós tanárokból, aranyszájú hitszónokokból s világtapasztalt gyóntató atyákból állítja össze hadának zömét. Megtanúlt várni, az időben hinni; nem idegenkedik többé az alkutól ott, a hol a fegyverszünet leforgása alatt kedvezőbb helyzet keletkezése előrelátható. Bízik a többség megszerzésében, s a halogató, méltányosoknak mutatkozó eszközökben, addig, míg ellenállhatatlan erővel csaphat majd le. Utógondolatokkal terhes lelkiismereti föntartást gyakorol. Nem veti meg a kétértelmű kifejezéseket, az enyhe színezetű, de czélt óvó tanácsokat. Fölhasználja a világi nagyravágyás és számítások csalétkeit. A probabilismus tetszetősségével megnyugtatja a háborgó kétkedést. A galamb ártatlanságának hangján szól a kigyó ravaszszágával, a kétszínűséget leginkább a csaknem együgyüségig egyszerű őszinteség, néha az asketikus ridegség mezébe tudja burkolni. Fő tekintélyét, ünnepelt íróját a

szerzet kötelékén kívül és mégis azzal folyton szoros viszonyban álló Bellarmin bíbornokban bírja, a pia fraus eme nagymesterében. Pázmány iskolázási s tanári évei idején még a fölebb vázolt iránylat túlnyomó, a mely Magyarországon valamivel tovább is tart, mialatt Forgách Ferencz intézte az egyházi élet vezetését, s a míg nyomai maradtak a tizenöt éves török háborúban ébredezett, a régibb spanyolhoz hasonló, rajongó lovagi lelkületnek, a mely Balassa pályájának végén s Dobokai szereplésén meglátszik; Pázmány saját tevékenységének java ellenben ismét emez utóbb jellemzett harmadik, s nagyjában Muzio Viteleschi generalisságával összevágó korszakba esik, a természetszerű gyümölcse a benyomásoknak, a melyek a férfikorához közelgőt érték, valamint összhangban áll legjelentékenyebb kor- és polgártársainak, különösen Khlesl bíbornoknak irányával; csakhogy Pázmány előkelő egyénisége magaviseletének többnyire bizonyos fenkölt tartózkodás színét tudta kölcsönözni, s e mellett azon benyomást kelteni, mintha mérsékletét némi általános emberszeretet s hazafiúi áthatottság idézné elő.

A Gráczban töltött tanári évek bizonyára az alapos tudományos kiforrás, az önálló személyes tulajdonok kidomborulása, s az irodalmi pályára való előkészület korát képezhették. Ez utóbbi körülményt maga említi föl; ama mozzanatok valószínűsége önként kínálkozik. Hiszen, mikor

1602-ben először lép föl a nyílt közönség előtt, kész ember. A jezsuita kiképzési rendszernek a társaság tagjait illetőleg épen az a megbecsűlhetetlen előnye volt, hogy míg egyrészt az egész szellemet átkarolta s föloldhatatlan lánczokkal csatolta a századok századjaira változatlanúl kitűzött alapelvhez, addig másrészt tért nyitott minden tehetség szabad kifejlesztésére a tényleges kor közvetlen igényeinek megfelelőleg, hogy a főnöknek s a czélnak minél tökéletesebb vak eszközt juttasson rendelkezésére; hideg szenvedélyt keltett, a melyben az extasis legmagasabb foka összefért a gondosan kiművelt ítéletképesség száraz számításaival. Épen ezért hosszú előkészületet követelt; nem fukarkodott az esztendőkkel, de azután nem késett bárminő fölény érvényesítésére tért és alkalmat nyújtani, a minek épen Pázmány pályája fényes tanújelét szolgáltatja. Különben számára a Gráczban tartózkodás egy más, utóbb nagyfontosságú nyereséggel is járt. A császári ház stiriai ágának udvara volt az ellenreformatió székhelye. Itt ismerkedhetett meg a leendő primás leendő királyával, II. Ferdinanddal; itt szövődhettek ama bizalom, mondhatni barátság szálai, a melyekhez való rendületlen ragaszkodás az élet minden hányattatásaiban úgy e fejedelem, valamint e pap kedélyének közös vonását képezte, és a mely e két férfiút halálukig egymáshoz fűzte. A tulajdonképeni gyakorlati élet azonban Pázmány részére

nem a collegium falai közt, hanem Kassán és a nyitrai püspök körében kezdődött, a ki csakhamar benső meghittjévé választotta, a mennyire az állások és vérmérsékletek különsége ily bizalmas vizzonyt egyáltalában megengedhetett.

Forgách Ferencz, nyitrai püspök, majd esztergomi érsek mintaképe ama merőben egyeszméjű, szűk látkörű, a végletekig makacs, a hihetetlenségig vakbuzgó, föltétlenűl türelmetlen, kegyetlen és erőszakos, mérsékletet nem ismerő, s e tulajdonságokban a nagyúri gőg által megrögzött, egyébként a közönségest egyáltalán felűl nem múló észtehetségekben elbizakodott, különben a dynasta családhoz tartozás következtében magokat az alsóbbrendűeket sújtható csapások alól kiváltságoltaknak érző férfiaknak, a kik mintegy hivatva látszanak arra, hogy magok ellen forradalmakat hívjanak ki, és ügyöket saját gyűlöletességökkel azonosítva, végveszélybe döntsék. Az ő lelkületére nézve kétségen kívül igazolt azon vád, hogy azt tartotta: «Jobb elveszni egész Magyarországnak, mint a libera religiót megengedje ő felsége», a mit Pázmány magát illetőleg méltatlankodva visszautasított, s a minek igazolását s kedvező színben föltűntetését napjaink egy különben népszerűségre és hazafisága elismertetésére igen kényes főpapjának, volt föntartva. Forgách magaviselete s a prágai udvarnak az ő ösztönét követő esztelenségei idézték elő főleg a Bocskay-fölkelést; politikai belátásá-

nak csekélységéről tanuskodik a bécsi békekötés utáni eljárása, a Rudolf-féle, minden részről elítélt kormányzat folytatásának kísérlete II. Mátyás ideiglenes megnyugtatásra törekvő tervei ellenében, a mely csaknem újra polgár- és testvérharczot támasztott. Ő tőle származott a hirhedt XXII. czikk becsempészésének merénylete az 1604-diki törvényekbe, a melyet szintén mentegetve találunk az imént említett püspök kortársunk által; valamint a bécsi békekötés meghamisításának igyekezete az «absque præiudicio catholicæ religionis»-féle záradékkal, a melyet a *Veresmarti Mihály élete és munkái*nak érintett szerzője elfogult védiratában ma is «valóságos erőd»-nek néz, «mely által századokon át lett volna védve az uralkodó vallás, az államegyház, és a melyből századokon át mindenkor, a mikor szüksége vagy ereje volt rá, kiléphetett védelemre vagy hódításra», de a mely a komoly történetben csak azon üres papirvárak egyikét képezte, a melyek, mint a chinaiak rémítgetésre szánt, a falakra föltűzött sárkányai s ördögei, alkalmasak ingerlésre s boszantásra, a nélkül, hogy bárminek erőt kölcsönözhetnének, s a melyektől, valamint a papi rend egyoldalú tiltakozásaitól, hallgatag mellőzéssel fordúlt el mindig Magyarország alkotmánya.

Ily eljárás előkészítésére, igazolására, a józanúl lanyhák megfélemlítésére, a dühös rohamra vezérlettek buzdítására, az ellenfél leszólására,

nevetségessé tételére és elriasztására kikerülhetetlen szükség volt, gyors elméjű, kész tollú, tudományával tekintélyes és eszközeiben nem válogatós publicistára; s ilyet keresett és talált Forgách Pázmányban, a kinek irodalmi munkássága azután évről-évre vastagabb folyamban áradt, a ki szüntelen, hol nyílt sisakkal, hol álnév alatt, föllépett vita- és gúnyirataival, vékony röpíveivel és súlyos foliansaival, csakhamar fejévé vált a körülötte gyülekező s modorát utánzó, mesteröket otromba durvaságban néha túlhaladó, de sikerben soha el nem érő írók csoportjának, a kiknek egyébiránt minden művei közűl messze kimagaslik saját termékeinek is koronája, az eszmemenetét összefoglaló, minden művészetét kimerítő, ismereteinek gazdag tárházából teljesen fölszerelt *Igazságra vezérlő Kalauz.* Termékenysége bámulatos; s azt csak az alkalmazott alakok s érvelések sokoldalúsága s bősége múlja fölűl; méltatlankodása s haragja, idézetei, vastag tréfái s még vastagabb szitkai, furfangja és okoskodásának fordulatai kimeríthetetleneknek látszanak; a szőrszálhasogató megkülönböztetésektől, az éles elmésségektől s finom játsziságtól a nyers káromlás, a tartaléktalan heveskedés és súlyos személyeskedés fékezetlen hangjaiig hatalmában volt minden árnyalat, minden fokozat. Szüntelen vegyíti a színeket; a fellengző vallásos dicsénekek, a theologikus és scholastikus száraz levezetések, az ókori és újkori szent és világi

irodalomra hivatkozások, s a parasztosan népies, erőteljes szólamok gyakran meglepően férkőznek egymás vegyes társaságába. A gondolatok és a szavak, a jelzők és a kifejezések dús bőségével rendelkezik. Irálya biztos; csapongó, a hol kedve tartja; szabatos és kiegyenlített, a hol szükséges; a mondatok egyensúlyozottak; a periodusok kidomborítvák. A latin és olasz akkor még egyedűl kiképzett stylus általa tüzetesen ismert művészetével földolgozni s alkalmazni képes a magyar nyelvnek ösztönszerű ügyességgel kibányászott kincseit. Érdes és hatalmaskodó, s egyszersmind olvadékony és gördületes. Nyelve s irmodora nem kevésbbé hatályos fegyverek czáfolataiban, mint gondolatainak ereje. Így is nemzetének nagy írói közé tartozik; pedig befolyása e tekintetben nem maradhatott szakadatlan, nem öröklődött át. Hosszabb életű iskolát nem alapított; a magyar irodalmi művelődés hagyományait, sőt a Pázmány által szerzett gazdagodást nem tanítványai, hanem főleg legelkeseredettebb ellenfelei, az erdélyi szegény református papok s tanárok tartották meg a nemzet számára. Természetes; hiszen csak a szentírás fordítói és a nagy költők és történetírók képesek állandó, mély nyomokat hagyni valamely nép eszmekörének kifejezésében; a vitairatok belső jelentősége elvész a nappal, a mely azokat születni látta, s az érdeknek, a mely eszmékhez tapad, elhalványulásával együtt megszűnik az alak emlékezete is, a melybe foglalvák.

Nem feledkezhetni meg Pázmány irodalmi működésének méltatásánál prédikáczióiról sem, a melyeket pályája végén maga összegyűjtött s kiadott. Talán későbbi átvizsgáltatásuk és közrebocsátásuk okozza, hogy hangjok sok tekintetben elüt a vallási polemiákétól; tetemesen higgadtabb, mérsékeltebb; igaz, egyszersmind kevésbbé változatos és érdekfeszítő. Egyébiránt ismeretes, hogy e beszédek nem teljes szövegökben nyomattak le, a mint a szószékről elhangzottak; s valamint tudvalevőleg kihagyattak az egyikből a Tordai-féle esetet érintő személyes vonatkozások, úgy megtörténhetett ez a többiekkel is számos más alkalomra nézve. De valószínű az is, hogy Pázmány, midőn személyesen szólt a közönség előtt, inkább idegenkedett a szent helyhez és időhöz nem illő kifakadásoktól, s hogy saját egyéni méltósága magasra feszített igényeivel össze nem férőnek tarthatta a csufondároskodást, vagy bármily alacsonyabb érzületet tanusító vagy keltő, esetleg a szónok tekintélyes fölényének ártalmas, vagy bizalmaskodásra indító eszmemenet eszközeit. Szárazabb, mondhatnók, hagyományszerűbb, és szűkebb korlátok közt mozgó, mint várhatnók; ékesszólása még mindig jelentékeny, hanem inkább tiszteletet gerjesztő, mint elragadó, kevésbbé korbácsolja föl a kedély hullámait, nem annyira megkapó vagy elbűvölő, mint inkább nyomatékos, a megfontoláshoz szóló, és áhítatoskodó. Némi részben a tanári éveken át meg-

szokott modorra emlékeztetnek e szabályos, kimért, a közvetlenség melegét nélkülöző beszédek, a melyek még a későbbi, bámulattal eltelt jezsuita-dicsérőknél sem részesültek soha a *Kalauz* népszerűségében.

IV.

A ki Pázmányról, mint íróról, igazságosan akar ítélni, nem tévesztheti szem elől, hogy írói és szónoki tevékenységének gyümölcsei nem önálló, mintegy művészi czélra irányultak, nem üres órák gyönyörűségére szánvák, sem korlátlanúl rendelkezésre szolgáló idő aggodalmas latolgatásának eredményei, hanem elkeseredett harcznak, hol hevenyében előrántott, hol higgadtabb készülettel kovácsolt fegyverei, a melyeknél nem a díszítés volt alkotójokra legfontosabb, hanem aczéluk rnganyossága és éle. Sikeröket sok részben alakjoknak köszönik, a melynek leleményes tökélye messze fölülmúlja az egykorú protestáns írókét, habár némi tekintetben ezek nyelvezetében, szófűzésében és eszmekapcsolatában lelte föl Pázmány az előkép körvonalait, a melyeket gazdagabb árnyalatú, erőteljesebb rajzzal és ragyogóbb színezettel utánzott; köszönik egyébként szerzőjök egyéniségének is, a ki a közvetlen érintkezés, a személyes rábeszélés által

nem egyszer oly térítői diadalt aratott, a melynek viszhangja az egész országot betöltötte, s számára utóbbi hasonló vállalkozások útját egyengette, sőt mintegy legendát teremtett, a mely Pázmánynak tulajdonította az összes térítési munkát, a melynek pedig ő, habár tekintélyes, de nem egyedüli tényezője volt.

Tagadhatatlanúl ebben a szerencse is kedvezett Pázmánynak, bizonyára leginkább azért, mivel a döntő pillanatot jól meg szokta választani és nem igen mulasztotta el többé. Tudott várni s váratni, értette az idő segélyének fölhasználását; maga azonban soha sem habozott, s így másoknál is gyorsan vethetett véget a kétségeskedésnek. Így keletkezett ellenállhatatlanságának hírneve, a mely munkáira visszaháramlott, valamint hogy részben azokból támadt. Egyébiránt a viszonyok elősegítő mozzanatai sem hiányoztak, és pedig úgy a különleges hazaiak, mint az általánosak. Még az oly készakarva részrehajló s kritikanélküliséggel vázolt korrajzban is, mint a minőt ez időről Ipolyi Arnold nyujtott, kitetszik, hogy az ország nyugati, királyi hatalom alatt álló felében a társadalmi helyzet és a fölhasználható eszközök tekintetében mily csaknem összehasonlítást kizáró különbség létezett a katholikus és a protestáns klerus körülményei közt. Amaz bármit merényel, biztosítva, az udvar befolyása által támogatva, az alkotmány szerint is még mindig gazdag és hatalmas főurakból álló

első rend; a protestáns papok és tanítók ellenben szegények, oltalomban gyöngék, folyton azon veszélynek kitéve, hogy bármikor vallást változtat a földesúr, elűzetnek; szakadatlan zaklatásokkal háborgatva, bizalmukat csak a nemzet szunnyadozó erejébe, nem pedig állandóan éber ellenőrködő hatalomba helyezhetik. Hiszen Veresmarti áttérésének történetében nyomról nyomra szemlélhetjük: először hogyan veti büntetlenűl börtönre a nyitrai püspök a kálvinista prédikátort; e megfélemlített, hívságos, nagyravágyó férfiú hogyan iparkodik azután apostasiáját úgy intézni, hogy azzal egyszersmind számba veendő érdemeket is szerezzen; minő dölyffel szól társaihoz, a kik csak a botrányt igyekeznek elkerűlni, s irányában a végletekig engedékenyek és szelídek; mily silány dicsekvéssel negélyzi, hogy gyűléseken és zsinatokon vallási vitára szólította fel őket; szerinte természetesen a nélkül, hogy legyőzhették volna; hogyan kénytelenek kitérni minden érdemleges összetűzés elől, a melyben világi büntetésekkel úgy sem kölcsönözhetnének súlyt jogos fölindulásuknak; hogyan dörgölődzik szüntelen még később is elhagyott régi hittársaihoz, s iparkodik őket arra édesgetni vagy kényszeríteni — képzelhető hiába — hogy elismerőleg vagy barátságosan nyilatkozzanak felőle, s hogyan hivalkodik, mikor őt feleletre sem méltatva, tőle elfordúlnak. A világi állás és jutalmak előnyei ekként kizárólag az egyik fél

részére szolgáltak; a másik folytonos kétségben élt, a melyben a legkisebb vigyázatlanság vagy pillanatnyi elbizakodottság is vészt hozhatott fejére, s a mely számos tekintetben elkedvtelenítőbb volt a nyílt üldöztetés állapotánál; hiszen ez még a vértanúság példáival is gyakran edzi a hívek lelkületét; míg annak érzete, hogy egyenlőtlen fegyverrel, kedvezőtlenebb állásból kell harczolni mindig, hogy a szökevények ellen fegyelmet nem érvényesíthetni, s a tudat, hogy a saját vallási és politikai érdekek, sőt meggyőződések is belsőleg össseütközésbe jöhetnek egymással, okvetlenűl csakis lehangoló lehet. De e mellett még tetemesen javára szolgált a katholikus egyháznak egysége és szabatos, szilárd szervezete, a melyekkel szemben a protestantismus csak többfelé szétforgácsolt törekvéseket és csupán kezdetleges, lágy, határozottságra még nem tömörűlt egyházalkotmányokat volt képes fölmutatni. A hév és a forró hit, az újdonság ingere és a lélekhez szóló erkölcsi fölháborodás ereje, a melyekkel kezdetben oly gyorsan hódított a reformatió, tetemesen csökkentek a föllépte óta lefolyt első század alatt; hatályukat pedig nem pótolhatta még pusztán alakuló félben levő hagyománya, se lélekemelő benyomást nem gyakorolhatott a dogmatikus versengések látványa, a melyek e korban Angliától egész Erdélyig a protestáns felekezetek kebelében mindenütt kíméletlenül kitörtek, s az egyetemleges közösség ér-

zetét gyöngitették, gyakran megsemmisítették. Alkalmas lehetett e körülmény szintén némi közöny előidézésére, bizonyos elidegenedés terjedésének előmozdítására az egyházi élet iránt a lanyhább világiakban, kivált Magyarországon, a hol mindig mélyebb érdeklődést gerjesztettek a felekezetek politikai és hazafias vonatkozásai, mint elvont elméleti tanaik, vagy theologiai vitákban elfoglalt állásaik. Nálunk kizárólag a jezsuiták s föltétlen hozzátartozóik követtek tisztán egyházi szempont által irányzott politikát, s e tény nagyban fokozta erejöket a többiekkel szemben; őket nem tekintve pedig téved, a ki azt tartja, hogy itt bármely egyéb pártot magában a theologiai hit vezérelt volna, mert a valóságban ellenkezőleg a világi politika indokai lettek nálunk mindig túlnyomókká a vallásiakban követett magatartásra nézve; eltérőleg némely más európai országban fönforgó esettől, hazánkban nem annyira a vallásiak viseltek politikai, mint inkább a politikaiak néha vallási színt.

Egyébiránt, ha e részletesebb, gyakran ugyan döntő eredményű, de túlnyomólag mégis csak honi jelentőségű tényezőket el is mellőzzük, meg kell vallani, hogy a XVII. század elején általában mélyebben érinthették a kedélyeket az ellenreformatió pusztán szellemi eszközei is, mint az új hitéi. A protestantismusnak sohasem az képezte tulajdonképeni becsét és erejét, a mi benne rejleni látszott, hanem mindig az, a mi belőle korról

korra szinte váratlanúl fejlődött. Luther és Kalvin tanai magokban keveset nyomtak volna az emberiség történetében, ha közvetlen alapúl és alkalmúl nem szolgálnak Melanchton és Grotius, Milton és Locke, Leibnitz és Lessing, Kant és Schleiermacher, Rousseau és Burke gondolkozásának, s az őket környező és követő iskolák és írók nagy tömegének; míg közvetve előidézték úgy a katholicismus regeneratióját a XVI. században, mint a jansenismus nagyszabású kifejlését a XVII. században, valamint Bayletől Montesquieuig, Voltaireig és az encyclopædistákig a kritikai szellemet a XVIII. században. E fejlődés sejtelme azonban csak homályosan derengett 1600 körül az elmékben, sőt a protestáns érzületben is vajmi kevés nyoma volt még a későbbi erkölcsi felindulásnak, a mely a német pietismusban és az angol puritanismusban, majd methodismusban a belső lelki vallásosság újjászületését eredményezte s háttérbe szorította a tan- és alakszerű elmélkedések jelentőségét. Pedig a míg merő hitczikkelyek körül forgott a kérdés, tagadhatatlan fölénye volt mindig a katholikus egyháznak, s mihelyt a tekintély terén mozgott a vita, azon tekintélylyel szemben, a melyre Róma hivatkozhatott, hátrálnia kellett szükségképen minden másnak. A katholikus egyház tanai a tridenti zsinat meghatározásai által tisztán fölfoghatókká, határozottakká, szabatosakká váltak, s megfelelőkké a kor hangulatának s szellemi igé-

nyeinek; a mi még fontosabb volt, a fegyelem, a lelkiek kiszolgáltatása, az egyház igazgatásának erkölcsei megtisztúltak a botrányoktól, a melyek előbb a kedélyeket elidegenítették; nem maradtak többé alatta, sőt bátran állíthatni, még fölébe is emelkedtek azon idők nemzedéke átlagos követelményeinek. Mindezekben tehát akkortájban a római szervezet visszanyerte az előbb elvesztett tért, a belső különbség közötte és a protestantismus között lényegileg már nem az eszmei tartalomra, hanem a hajlamokra vonatkozott; inkább a jövő irányokra terjedt, mint a tényleges fölfogásra. Hiszen így volt ez a történet minden oly korszakában, a midőn az emberi elme saját függetlenítése kísérleteitől ideiglenesen kifáradva, a múlthoz fordúlt ismét pihentető támaszért; ilyenkor mindig a katholicismus nyert; az ily szakok leteltével pedig az új lendületre inditó erélyt csak a régi állásokból való kilépés keltheti föl, nem a megülepedett hatalmak alapjainak puszta vizsgálása és vitatása. Az új terv szerinti építkezés rendszerint rombolással jár; ritkán fér meg azon korban, a mely a fönmaradottat iparkodik erősíteni és tatarozni, a melynek, ha választása van több közt, nagyobb a kedve természetesen a legtágasabb és már is legerősebb létezőt tovább szilárdítani. Ugyanezért, a mióta a vallási érdek, mint az emberi társadalmakat irányzó, hanyatlani kezdett s másnak engedni tért, az új kezdeményekét mindig a visszahatások

sorozata követi, habár gyöngülő hullámzással és csökkenő körökkel. A reformatio ellepte majd az egész művelt világot; az ellenreformatio visszanyomta, de bizonyos korlátokon túl el nem söpörhette. A pápai eszme uralmát megmaradt határai közt utóbb ismét új támadás ingatta meg, ez azonban nem a protestantismus kebeléből indúlt ki, legalább nem közvetlenűl, hanem az egyéni ész és lelkiismeret nevében egyrészt a rationalismus, másrészt a nemzeti föltétlen közakarat képviseletében a franczia forradalom táborából: erre újból következett vallási, egyházi restauratio is, látszólag ki nem merülő erővel, azonban ismételve ellenáramlat támadt az újkori, bölcseleti, gazdasági és politikai alapokon nyúgvó szabadelvűségben, míglen ez a tekintély érzületét megint fölhívta maga ellen, alapot szolgáltatva így az ultramontan mozgalomnak, a melylyel szemben napjaink nemzedékének egy része viszont a szerves és történeti fejlődés tanát igyekszik érvényesíteni, nem előzetesen s kétségen fölűl igazaknak vallott tantételekből következtetve, hanem a tapasztalt eredményekből visszafelé okoskodva. E változatok mindegyikében ekként új meg új alapról indúlt meg kivétel nélkül a tovafejlődés; az időközökben fölmerűlő régi fölfogás saját fegyvereivel legyőzhetetlennek mutatkozott mindig, és csak is az emberi elme által meghódított új szellemi birodalmak segélyforrásaival képes ellene bárki küzdeni. A korsza-

kok ingája szabályszerűen hol alászáll lengésében, hol fölfelé hajt ismét: az egyik nemzedék ismeretlen, viszonylagos igazság keresését tűzi ki czéljáúl; a következő megint régen föltaláltnak vélt, ősi birtoknak tekintett föltétlen igazság föntartásán, megóvásán buzgólkodik; ilyenkor pedig a mérleg mindig azon nézetek javára szokott eldőlni, a melyeknek gyökerei legmesszebb visszahatolnak a múltba, a melyeket eredetökig a kutató szem legkevésbbé képes kísérni, és a melyek tövéhez a legtöbb kedvelt emlék, megrögzött szokás, sőt megcsontosodott előítélet fonódik.

Kétséget nem szenved ez ismérvek szerint, hogy a kíméletről megfeledkező szellemi harcz ellenére, melyet mind a két fél mérgezett fegyverrel folytatott, nem forradalmi, hanem a hagyományra és tekintélyre hivatkozó természetű volt a kor észjárása, a melyben Pázmány szerepet játszott; nem jövő jobb után áhítozó, hanem a fönnálló ellentétesek közt egynek is, másnak is tökélyét bizonyítgató, a múlt tanúlságaiból kierőszakoló minden tudománya. A «quod semper, quod ubique, quod ab omnibus receptum est», a mindenkor, mindenütt és mindenki által való elismertetésnek — a mit saját javára kezelni Róma oly mesterileg értett — a «securus iudicat orbis terrarum», a föld kereksége biztos ítéletének jelszavai ekkor ülték legfényesebb ünnepeltetésöket; ezek képezték az alaphangot, a mely

a végtelen feleselések alatt folyton hallatszik; e talapzaton iparkodik Pázmány ellenfelei közűl kiemelkedni, annál nagyobb nyugalomban és biztonságban, mivel azt védsánczokkal övezik körűl szerzetének rettegtető híre, a pápai bátorítás, az udvari kegy, a primási pártfogás. Nagyobbak voltak azonban már is szolgálatai, sem hogy továbbiakat ne vártak volna tőle; nagyobb a képessége, sem hogy az irodalmi és magántérítői körre maradhatott volna korlátozva; kénytelen és kész volt, ingoványosabb talajra is kilépni s bőséges erejét változatlan föladatainak a gyakorlati politika mezején is szentelni.

Szereplésére e tekintetben első ízben az 1608-iki országgyűlésen nyílt tér, bár arra való készületének már az előző évben nyoma mutatkozott, midőn kifejezi aggodalmát, hogy előreláthatatlan zavarok következnek be, ha csak minden, a mit a felekezetek fejei kívánnak, nem engedélyeztetik, vagyis ha csak a királyi felség tekintélye meg nem elégszik egyedűl czímével és a katholikus vallás el nem torzíttatik valami anglikán egyház-félévé, a minek elhárítását az Isten kegyétől várja. A jezsuita rend képviseletében kiküldve, leleményes és körmönfont emlékiratot intézett a katholikus rendekhez a jezsuiták törvényes följogosítása és birtokképessége tárgyában. A bécsi békekötést, noha a főpapság az ellen tiltakozott, első sorban épen saját védnöke, Forgách mégis elismeri, de csak azért, hogy betűjének látszólagos

magyarázásával szellemét s az ország kétségtelen többségének szándékát meghiusítsa. Oly érveléssel él, a melyet azóta gyakran a legkülönbözőbb helyzetekben fölhasználtak a Curia védői, s a mely az egyéni lelkiismereti és felekezeti szabadságból egyes egyházi intézmények, rendek és jogok korlátlan érvényesítésének hatalmát követeli a katholikus egyház, sőt minden szerzete számára. Mivel a katholikusoknak visszaadandók a zavarok idejében tőlök elvett templomok, ebből azt következteti, hogy nem is egyszerűen a katholikusoknak, hanem épen a jezsuitáknak vissza kell adni a túróczi és sellyei templomokat. Mivel a VI. czikk azt rendeli, hogy a prépostságok és apátságok előbbi állapotukban megmaradjanak, a törvényes befogadás nélkül a jezsuitáknak adományozott túróczi prépostságnak a jezsuiták részére való visszaszolgáltatását kívánja. Párhuzamba helyezi a jezsuita rendet a nemesség vagy a városok rendjével, a melyeknek el lehet marasztalni egyes bűnös tagjait, de a melyeket egészben sújtani nem szabad. A nemesi szabadságokból származtatja e mellett a jezsuita rendbe való belépés, és a rend fegyelme alatti cselekvés jogát is.

A furfangos okoskodás azonban nem használt. Az országgyűlés többsége a jezsuitákat Magyarországon ingatlan javak birtoklásától eltiltotta, s a főpapságnak látszólag csak az óvás-emelés menedéke maradt meg. Tanúlságos

azonban, a mi következett: a törvény kijátszása. Pázmányt bizták meg, hogy módot találjon a birtokok jövedelmeinek a társaság számára való megtartására s a birtokoknak magoknak kedvezőbb időkig biztosítására. Ezt ügyesen úgy oldotta meg, hogy egyszerűen barátjára, a megbízható Pethe László kamaraelnökre ruházta át a jezsuita birtokokat, a ki azokat addig kezelje saját nevében, míg a jezsuitáknak fekvő javak birtoklása újból megengedtetik; majd később maga is, mint túróczi prépost, Forgách utódjaként a prépostság javait azon törvénytelen, bár már elődje által is elvállalt kötelezettséggel fogadta el, hogy jövedelmeiből az első évben két ezer, a következő években három-három ezer forintot fizet a jezsuita-atyáknak, a mikor pedig az ország törvényei állandó javak bírását a Jézus-társaságnak újra megengedik, azon prépostságot haladék és vonakodás nélkül fogja nekik átengedni.

Érdekes e mellett azon érvelése, a melylyel az udvar fölszólítására az 1608-iki országgyűlés alatt véleményét előadta az iránt, vajon a vallás szabad gyakorlatának törvény útján való szentesítése megegyeztethető-e a keresztyén fejedelem kötelességeivel. Kifejti itt, hogy a hamis vallás terjedése nagyobb csapás a török rabságnál is, hiszen a pokolból, a hova a hamis vallás vezet, menekülés nincsen; ennél fogva a fejedelem, a ki vallásszabadságot enged, felelős mindazok elkárhozásaért, a kik az engedmény következtében

a hamis valláshoz csatlakoznak. Ez indokokkal szemben azonban fölhozza azt is, hogy különbséget kell tenni a keletkező és a meggyökerezett tévtanok közt. Amazokat múlhatatlanúl ki kell írtani, emezekre nézve tekintetbe kell venni azt is, hogy mi tanácsos. Czélszerűbb engedményeket nyújtani, hogy elveszett előnyök visszaszerzésére időt nyerjünk, mint az engedményeket megtagadva, mindent örökre elveszteni. Az erőszakos eszközök alkalmazása nagyobb bajokat idéz néha elő, mint a melyeket azekkal elháríthatni. A protestáns rendek inkább készek török vagy tatár uralom alá adni magokat, mint lemondani vallásuk szabad gyaborlatáról; ily körűlmények közt nem az a kérdés, mi van megengedve, hanem az, mit lehet kivinni. Jellemző különben, hogy e vélemény lényegében azonos azzal, a melyet a prágai jezsuiták adtak a csehországi vallásgyakorlatra nézve. Az elaltatás taktikája sugallta azt, hogy a gondatlan biztonságban élő annál könnyebben leigáztathassék. Nem annyira Forgách politikájának felel ez meg, mint Khleslének, az ekkor mindenható bécsi miniszterének, a kinek pár évvel utóbb Pázmány megnyerte bizalmát s a kinek nagyrészt köszönhette nemsokára esztergomi érsekké kineveztetését. Nem is feledkezett meg soha a jótéteményekről, a melyekkel a rokon szellemű bíbornok elhalmozta; s azon szívósságra nézve, a melylyel Pázmány barátjaihoz ragaszkodott, emlékezetes,

hogy akkor sem szakította meg vele az összeköttetést, midőn megdöntötte a hatalmas államférfit a Ferdinand, majdani uralkodója, tudtával intézett palota-forradalom, a kinek pedig szintén rendíthetetlen híve volt; sőt Rómába is szívesen fordúl a számüzötthöz leveleivel.

Hogy mennyire volt egyébiránt őszinte a bécsi békekötés elismerése, kitűnik azon tiltakozásból, a melyet Forgách az ágostaiaknak az 1608-iki törvényczikkek alapján tartott zsolnai zsinata ellen, kétségen kívül Pázmány által, vagy legalább Pázmány befolyásával szerkesztve, kibocsátott. Ebben óvást emel mindazon határozatokkal szemben, a melyek által az ágostai egyház önállóan szervezkedett, s a melyek a kánonjogtól eltértek. Megtámadja a superintendensek választását, hatóságát; törvénytelennek s jogbitorlásnak nevezi a protestáns esperesek kirendelését; követeli a protestansoktól a census cathedraticus fizetését a katholikus főesperesek számára; ügyeiket az egyházi biróságok részére igényli; a végzéseket érvényteleneknek és semmiseknek nyilatkoztatja; kimondja az eretnekekre a kiközösítés büntetését, s fölhívja a püspököket, apátokat, prépostokat és főespereseket, hogy jogaikról le ne mondjanak, hanem azokat híven gyakorolják, s a kik azok ellen cselekszenek, azokat egyházi törvényszék elé idézzék. S midőn a protestansok e tiltakozás ellenében önigazolást tettek közzé, Pázmány leplezetlen dühhel és maró gúnyjának

fékezetlen kitöréseivel gyalázó irattal támadta meg őket, annak ellenére, hogy épen röviddel azelőtt csak az evangelikus Thurzó nádor békítő közbelépése mentette meg az országgyűlés elé idéztetéstől és megbüntetéstől, a melylyel szemben, hogy minő alkotmányos érzületet táplált a Forgách udvarának levegőjét szívó szerzetes, kitünik azon kijelentéséből, hogy a vallás ügyében fölmerülő viták és tévedések az egyházi törvényszék, nem pedig világi bírák hatásköréhez tartoznak, ezért ő csak főpásztora vagy a pápa követe előtt igazolhatja eljárását.

Nehány csendesebb esztendő következett, a melyeken át a nagyszombati zsinaton való részvétel, a *Kalauz* kiadása, az Alvinczivel, a Zvoranichcsal és Nagygyal való vitatkozgatások foglalták el. Majd Rómába utazott 1614-ben, hogy Forgách megbízásából a Nagyszombatban megalapítandó jezsuita tanintézet fölállításával kapcsolatos nehézségeket elhárítsa, de kétségtelenűl oda küldve azon szándékkal is, hogy személyes összeköttetéseket szerezzen, s azon nagyobb szabású szerepre előkészülhessen, a melyet Forgách és Khlesl már akkor terveltek számára. Félév múlva római, s rövid gráczi tartózkodásából viszszatérve, ismét Forgách kíséretébe lépett, s Bécsben a törökkel folytatott békealkudozásokban vett részt. De közeledett életének nagy forduló pontja; 1615 október 16-án Forgách meghalt. Pázmányt, a ki a katholikus mozgalmaknak

ekkor tagadhatatlanúl előterében állott, az udvar az esztergomi érsekségre legalkalmasabb gyanánt szemelte ki; s habár a titkos földadások, a melyek a püspöki székekre jelölteket ritkán szokták megkimélni, ezúttal sem maradtak el, a Curia nem késett beleegyezését kinyilvánítani. Csakhamar megtörténtek a lépések, hogy a jezsuitarendi fogadalomból származó nehézségek eloszlattassanak; s a király Pázmányt 1616 ápril 25-dikén túróczi prépostttá, szeptember 28-dikán pedig esztergomi érsekké nevezte ki.

V.

Pázmánynak a primási székre való emeltetése kizárólag a pápai nuntius és a német miniszterek befolyásával történt, talán az elhunyt érseknek, Forgáchnak, kívánsága szerint, valamint állítólag néhány katholikus főúr küldöttének sürgetésére. Szívesen vette e kinevezést Ferdinand főherczeg is, a ki a kegyelt jezsuita-társaságból az érsekségbe lépő főpapban a vallás és háza támaszát örömmel üdvözölte. A magyar tanácsosok véleménye ellenben ez ügyben nem kéretett ki, sőt még a magyar főpapságot sem hallgatták meg, a melynek pedig több tagja maga is reményeket táplált ez állásra. Természetes tehát, hogy itthon,

nem tekintve nehány szerencsét kívánó egyházit, gyanúval, sőt ellenszenvvel fogadták a hírt; bár Khlesl rögtön megnyugtatni igyekezett Thurzó nádort annak kifejtésével, hogy «midőn Pázmány a Jézus-társaság tagja volt, számos kötelezettséggel bírt, most ellenben, midőn fogadalmaitól feloldoztatván, közpályára kerül s az ország főrendei között foglal helyet, más módon fogja valósitani azt, a mit Magyarországon a közjó előmozdítására czélszerűnek lát.» Ennek azonban az ország többsége nem hitt; s fokozta ez aggodalmakat Pázmány kétszínű magaviselete azon kényes diplomatiai küldetésben, a melyben a közbeeső hónapok alatt még mint túróczi prépost járt el. Homonnai Drugeth Felső-Magyarországon támadást forralt Bethlen Gábor ellen, saját magának akarván megszerezni az erdélyi fejedelemséget; tudvalevőleg e terv összeköttetésben állott az 1615-ben Bécsben a Portával folytatott alkudozásokkal, a melyekben Pázmány is részt vett s a melyek kapcsán fölvillant az eszme, a törökkel szövetkezve, Erdély függetlenségét megrontani. Azonban Ali, budai basa, ez irányban várt ígéretei kéteseknek látszottak; Bethlennek Konstantinápolyban sikerült a szultán jóakaratát megnyerni; a hajdúság, a melyet Bécsből fölhasználni reméltek, inkább Erdélyhez szított; a Kassán összegyűlt felső-magyar rendek nagyobb kedvet mutattak Homonnai ellen fölkelést indítani, mint mellette ragadni fegyvert.

Pázmány ennek következtében azzal bízatott meg, hogy a nyugtalankodókat kibékítse; Homonnait, különben személyes barátját, terveiről lebeszélje. Úgy látszik, hogy midőn ezt eszközölte, egyszerűen várakozásra s a kísérlet jövendő megújítására biztatta. Minden esetre ellenséges érzületet keltett maga ellen. A nyomban ezután tartott újabb kassai gyűlés végzései közé fölvétetett, hogy «Pázmány Péter jezsuitát a rendek testi-lelki ellenségöknek tekintik, mielőbb hagyja el Magyarország felső részeit, hova a békességnek nem helyreállítására, hanem teljes megzavarása végett jött; lehetetlennek is tartják, hogy ő, ki e mozgalmak egyik fő oka, hajlandó lenne, állandó béke tárgyalásában, annál kevésbbé létrehozásában fáradni.» Bethlen maga is kifejezte gyanúját, hogy ha Homonnait komolyan meg akarták volna fenyíteni, bizony nem papot küldtek volna ennek eszközlésére. Pázmány ugyan írt rögtön a királynak is, a nádornak is önigazolása végett, s könnyű volt nevetségeseknek tűntetnie föl a kalandos híreket, a melyeket a féltékeny és a magasabb diplomatiában kevéssé járatos vidékiek felőle elhittek és terjesztettek. Lényegileg azonban a következő év eseményei, a midőn csakugyan pártfogásába vette Homonnai kísérleteit, igazolták a gyanakvást, a melyet irányában tápláltak, s hosszabb időnek kellett eltelni, míg a magas méltóságában nem csak a kicsinyes fondorlatok emberének, hanem komolyan számba veendő

államférfiúnak bizonyúlt a méltán nehezen feledő közönség előtt is.

Tényleg mindazonáltal el kell ismerni, hogy mind haláláig önálló eszmék után, egységes, kapcsolatos terv szerint indúlt politikájában. Az ellenreformatio sikeres kivívására fő fontosságúnak vélte mindenekelőtt a klerus hatalmának, vagyonának, alkotmányos állásának gyarapítását, illetőleg a főpapságnak valóban első helyre emelését az ország kormányzatában. Hogy ezt eszközölhesse, mindig a magyar körülmények tekintetbe vételével ugyan, de egyáltalán nem magyar szempontból, föltétlenül támogatta az udvari párt minden kívánságát, a mennyiben ez az eszélylyel megfért, úgy a trónöröködést, valamint a német katonaság Magyarország végváraiba való befogadását és ott állandósítását, valamint a királyi hatalom terjesztését illetőleg; s e mellett, a hol czéljai előmozdítására hasznosnak látta, csekélységekben a magyar alkotmány védelmének igényét meg tudta saját számára őrízni. Viszont a katholicismus érdekein kívül föltétlenül ismerte és buzgón fölkarolta a habsburgi házéit is az európai mozgalmak diplomatiai bonyodalmaiban, és ennél fogva nem annyira a magyar tanácsosok körében és észjárásával összhangzásban szerepel, mint inkább, kivált II. Ferdinand alatt, azon néhány bécsi udvari meghitt államférfival egyetértőleg, a kik a császárság ügyeire nézve e korban döntő befolyásúak voltak; így

neve tulajdonképen nem is Forgách Zsigmondéval, Eszterházyéval s más magyar világiakéval említendő egy sorban, hanem helyesebben Khleséhez, majd Eggenbergéhez és Dietrichsteinéhoz illik. Végre az erdélyi magyar viszonyokra nézve mély bizalmatlansággal volt eltelve minden, azokban bármely részről szereplő személyiség iránt; nem kalandos kísérletektől vagy egyéni változásoktól várta az idevágó kérdések megoldását, mint inkább európai tényezők befolyásától; ugyanezért gyakran türelmesebbnek és engesztelékenyebbnek látszott kortársainál, hotott pedig csak az egyensúlyt akarta föntartani, a melynek megzavarásától egyelőre gyökeres javulást úgy sem remélhetett.

Már kinevezése alkalmával kitűnt meggondoltan eltökélt szándéka, a főpapság jogainak nem csak semminemű csorbítását el nem tűrni, hanem tekintélyét lehetőleg növelni, a mire leghatályosabb mód gyanánt a jövedelmek fokozása, illetőleg az azokkal kapcsolatos terhek csökkentése kinálkozott. Az esztergomi érsekség vagyona ugyan akkor sem volt csekély; elhibázott egy gyakran hangoztatott és az újabb történetírók egyike által is elfogadott azon nézet, hogy az egri, váczi és veszprémi püspökségekkel együtt összesen csak 60,000 frtra rúgott volna az évi jövedelme; Fraknói körűlbelűl 80,000 forintra számítja Pázmány székfoglalásakor egyedűl a primási bevételeket, a melyekből azonban tisztán

csupán mintegy 25—30,000 forint maradt meg kezében; eléggé tekintélyes összeg, ha a pénz akkori értékét, a jelenlegit mintegy háromszorta fölülmúlót, számba veszszük. Pázmány különben ezt mindenféle úton-módon rendkívüli mértékben tudta fokozni; s tulajdonképen ő újabban visszaszerzője, illetőleg megalapítója azon óriási vagyonnak, a mely bárminő megfelelő közjogi kötelezettség nélkül tünteti ki az utolsó két század óta Európa minden országának főpapsága közűl a magyart. A kamara ugyan azt kívánta, hogy mielőtt kineveztetik, az érsekújvári őrség zsoldjának födözését magára vállalja; erre azonban Pázmány rendkívüli ügyességgel azt válaszolta, hogy kineveztetése előtt tárgyalásokba nem bocsátkozhatik, mert «az egyházi javadalmak adományozása előtt bármily fizetést ígérni, vagy az egyház valamely előnyéről lemondani annyit tesz, mint a simonia bűntényét elkövetni, a mely az adományozást semmívé teszi, és úgy arra, a ki a javadalmat adományozta, mint arra, a ki azt elfogadja, egyházi büntetéseket von,» A mikor pedig az őt érsekké emelő okirat ennek daczára aláiratott, Pázmány, bízva a hatalmas Khlesl miniszter és a császári kamara elnöke közötti ellenségeskedésben, ismét vonakodott bár miben is engedni. A gyönge királytól biztosító iratot nyert, hogy az érsekség minden régi jogai és javadalmai, a melyek részben idegen kezekre jutottak, vissza fognak szereztetni. Se az újvári

katonaságra fordított morva segélyről lemondani, se az őrségnek ingyen gabonát szolgáltatni, se ezt ingyen őröltetni, se a kamara által vagy részére olcsón kibérlett tizedeket továbbra az addigi módon átengedni hajlandónak nem mutatkozott; sőt midőn a magyar udvari kamara a bécsire hivatkozva, a javaiba való beigtatást késleltette, óvást emelt eljárása, mint az alkotmányba ütköző ellen, az ország szabadságainak sérelme, a német kamarától való törvényes függetlenség megcsorbítása czímén, annak ellenére, hogy másfelől egyáltalán nem akadt meg azon, hogy maga a császári koronával egyezkedjék. Mindazonáltal követeléseit teljes mértékben érvényesíteni ezúttal nem volt képes. Csak is Mátyás halála után, midőn a pénzügyekben teljesen járatlan és rendetlen, mindent kegyenczeire pazarló II. Ferdinand ült a trónon, sikerült Pázmánynak 1622-ben az újvári őrség zsoldja fizetésének kötelezettségétől teljesen szabadúlni, s azt kizárólag a kamarára áthárítani. Ez eredménytől fölbátorítva, azután sürgette, s kieszközölte az érseki pisetum visszaadását, a mely hajdan ellenszolgáltatásként adatott a pénzverésnél való fölügyeletért, most csaknem egészen tiszta jövedelmi forrásnak mutatkozott. Hiába erősítette a kamara, hogy ennek megváltása fejében tulajdonképen a szentkereszti birtok az érsekségnek adományoztatott; bizonyítani nem tudta, s Pázmány ismét nyertes lőn. A tizedeket illetőleg, a

melyeket a kamara addig olcsón bírt bérben, a maga személyére nézve időről időre engedményeket tett ugyan, állandó szokássá s joggá azonban az addigi gyakorlatot nem hagyta tömörülni. Féltékenyen őrizte így legcsekélyebb vagyoni kiváltságait is, mindvégig megtagadva a malomépítési jogot az újvári őrség számára, sőt mindannyiszor csak külön kérelemre utalványozva részére füveltetési helyet is. Tüzetes tervet dolgozott ki az egyházi javak visszaszerzésére; a királytól nyilatkozatot kért és kapott, hogy azokat világiaknak adományozni vagy zálogba adni többé nem fogja; gondoskodott az elzálogolt szentgothárdi birtok kiváltásáról azon szándékkal, hogy annak jövedelmeiből azután mindig új meg új elzálogosított egyházi birtokok váltassanak ki, s így egy örökké növekvő alap keletkezzék a katholikus vallás terjesztésére. Magánosoktól is a mit lehetett, visszaszerzett; sőt egy ízben rokonait is, igaz, nem nagyon közelieket, megintette, hogy álljanak el igényeiktől Kerekire, a mely jószág valaha az egyháztól raboltatott el. A főpapok végrendeleti jogára nézve szintén megállapodást hozott létre királyi jóváhagyással, a melynek értelmében a kamarának azokból többé semmi rész nem jutott. Az üresedésbe jött egyházi méltóságok rögtöni betöltését hasonlóképen mindig szorgalmazta és keresztűlvitte, hogy ekként a közbeeső jövedelmek az egyházi céloktól el ne vonassanak. Így minden

áldozatot, a melyet a papi javaktól várt a közkincstár, s minden segélyt, a melyet az ország megalapitásától fogva a főpapság a honvédelemnek nyújtani köteles volt, gyakorlatilag lehetőleg elejtetett, s nem csoda, hogy Eszterházy Miklós nádor majdan keserűen kifakadt, hogy «a kik az javát és zsírját bírják az országnak, többire majd ugyan senkit a fölkelő nemesek közé nem küldtenek.» Igyekezeteinek sikerét leginkább az bizonyítja, hogy húsz évi érseksége folyamán állandó vallási s egyházi czélokra 800,000 frton fölűl rendelkezett; a hadi költségekhez pedig a folytonos háborúk daczára, csupán vagy 150,000 frttal járúlt; ezenfölűl unokaöcscsének tetemes magánvagyont szerzett, s mindig úri díszszel tudta udvarát s személyes környezetét eltartani, saját nyilatkozata szerint, jövedelmének körülbelül egy harmadával. Hasonló gonddal s az aprólékosságokig terjedő féltékenységgel őrködött egyházi jogai fölött; gyakorolta teljes mértékben a primási hatalmat, s törekedett még Róma irányában is a magyar királyi igényeket érvényesíteni, a mint például az apostoli czím visszaszerzése, a püspöki kinevezések, és a czímzetes püspökségek adományozása körűl tett lépései, kifejtett emlékiratai tanúsítják, a nélkül mindazonáltal, hogy az első és az utolsó kívánalom dolgában teljes sikert vívhatott volna ki. Mindenütt azonban, a hol nem elvbeli kérdésben állott a szentszékkel szemben, érvényesíteni tudta

akaratát. A püspöki kinevezések életén át kizárólag az ő javaslata szerint történtek, ünnepélyes ígéretet vett II. Ferdinandtól, hogy se maga, se örökösei az esztergomi érseki széket soha üresedésben nem hagyják; s az alsóbbrendű helyek betöltésére előtte is, utána is példátlan befolyást gyakorolt szintén. Már 1617-ben kieszközölte, hogy az ifjú Pálfi Miklós, pozsonyi prépost, a kinek a primási székre való emeltetése s ennek Pázmány által csak ideiglenesen, administrator gyanánt, való betöltése egy pillanatig szándékban volt, egyházi hivataláról eltávozott; helyére pedig a legbotrányosabb s legerőszakosabb magaviseletű magyar főpapot, Balásfy Tamást, juttatta, kétségen kívül azon irodalmi működés elismeréseűl, a melylyel ez a protestansok ellen intézett munkáit fölűlmúlhatatlan nyerseségű, de tagadhatatlanúl szellemes tollával támogatta. Utóbb is, mindennemű visszaélés és vétség ellenére, a melyet Balásfy minduntalan elkövetni később sem szűnt meg, tekintélyével védeni tudta, a mellett, hogy felsőbbségével némileg féken tartotta; holmi apró egyházi töredelmezésekkel fegyelmezte, még akkor is, midőn Balásfy javadalmakat halmozni igyekezett, s jogellenesen a pápához fordúlt engedély és pártfogás végett; de Pázmány a megérdemelt büntetést fejéről ennek daczára el tudta hárítani, sőt barátjának mind magasabb egyházi méltóságokra való előléptetéséről is gondoskodott. A kalocsai érsek

irányában továbbá primási hatóságát két ízben is erélyesen megóvta; a hazai jogot szorgosan érvényesítette Domitrovich zágrábi püspök ellen, Hervoics illetéktelenűl kieszközölt csanádi püspöki czíme ügyében; erélyesen megvédte Ergelics zágrábi püspökké kineveztetésének föntartását a nuntius sürgette Tomkó igénykedése ellenére; majdan viszont ügyelt arra, hogy az Ergelics elnöklete alatt tartott zágrábi megyei zsinatnak a nagyszombati zsinat határozmányaival ellenkező végzései érvényre ne emelkedjenek, illetőleg a pápai Curia által megsemmisíttessenek. Nagy figyelmet fordított maga zsinatok tartására, a papi fegyelmet és alárendeltséget, de egyszersmind a hívek lelki szükségleteinek ellátását is biztosítandó; egész tekintélyét latba vetette a pozsonyi, az esztergomi, a szepesi káptalanok megfékezésére, az érsekiekkel ellenkező állítólagos jogaik lerombolására, a kanonoki állomások jövendő szabályszerű betöltésére és arra, hogy a tagok kötelességeik teljesítésére szoríttassanak. Szigorúan ellenőrizte Pázmány az egyházi rendeket is: a pálosok körében elharapódzott visszaéléseket és fölmerült viszályokat, mint született pápai legatus, hatósága körébe vonva, orvosolni törekedett; a Clarissa-szűzek ügyeit előmozdította, s körükben a kemény rendet és a kánoni szabályokat érvényesítette; az idegen benedekszerzetűeknek Pannonhalmán való elhelyezését megakadályozta; viszont a sok részben

hasonlóképen idegen jezsuiták lehető sokfelé megtelepítését és gazdag alapítványokkal ellátását, számukra templomok építését és ezek dús fölszerelését minden tehetségével elősegitette. Különös súlyt fektetett nevelő-intézetek létesítésére, a melyeket csaknem kizárólag a jezsuita társaság kezeire bízott; maga a nagyszombati egyetem is tisztán jezsuita intézetnek volt szánva. Egyébiránt a papok külföfdi kiképzése ügyét is buzgón fölkarolta; Rómában a Collegium Hungaricumnak hozzáférhétőbbé és hasznosabbá tétele, Bécsben a Pazmaneum fölállítása maradandó emlékei azon készségnek, a melylyel a papság szellemi kimüvelésének áldozatokat hozott.

A protestánsok tekintetében, a mennyiben érseki s földesúri hatalmi eszközei megengedték, kiméletlen szigorral járt el. A politikai alkudozásokban síma lehetett; eszélyes mérséklet vezette lépteit, kivált élete utolsó éveiben, ott, a hova parancsszava el nem hallatszott; de a minő szenvedélyes és heves maradt mindvégig vitairataiban, olyan rideg és minden egyéb tekintetet mellőző volt a vallási üldözésben. Az 1618 iki ország-gyülés után elterjedt róla a hir, hogy a püspökök és prépostok tanácsában annak lett volna szószólója, hogy «immár nem kell tovább halasztani az eretnekek kigyomlálását, mert jobb, ha az országot farkasok és rókák lakják, hogy nem mint eretnekek». De bár az egykorúak hitelt

adtak e szavak valódiságának, a mint különböző, azon korbeli elbeszélésből kitűnik, a melyek mindegyike még számos más hitelesítő mellékkörűlményt és jellemzően élénk részletet tár föl. Pázmány ünnepélyes tagadásával szemben nem látszik valószínűnek, hogy épen e kifejezéseket használta volna; ellenben ahhoz nem fér kétség, hogy ismételve kijelentette: «inkább hagyják pusztán jobbágyai a falvakat, sem mint hogy kegyúri jogainak ellenére a parasztok a templomokat saját magok számára igényeljék». S tényleg az úri gőg és vakbuzgóság e sugallatát követve, birtokain mindenünnen kiűzte a prédikátorokat. Buzdította hittársait, hogy példáját kövessék, elannyira, hogy a harminczas években Eszterházy, a ki különben e tekintetben maga sem maradt nálánál sokkal hátrább, megbotránkozva a túlságosan szembe szökő eljáráson, abból bajt jósolt, kivált minthogy Pázmány nem akarta tűrni, hogy a protestáns urak hasonlóval fizessenek vissza, és a Thurzók által elkövetett esetben mértéket vesztve tört a megtorlásra. De nem állapodott meg a jobbágyoknál, a kikre nézve a földesúri hatóság eljárásának az akkori fölfogás szerint talán némi törvényes színt kölcsönözhetett; s a pozsonyi evangelikus polgárok is méltán panaszolkodhattak elnyomási kísérletei s álnok mesterfogásai miatt.

Különben állásának nem csak egyházi kiváltságaira volt kényes a végletekig, hanem világi

méltóságának elsőségét is követelte. A királyné koronáztatása után, 1622-ben, elfoglalta Thurzó nádor előtt az első helyet; a nádor panaszt tevén, a személyes befolyások iránt mindig fogékony király leiratában neki igazat adott, a miben meg Pázmány látván sérelmet, a saját részére viszont ellenkező szellemű nyilatkozatot eszközölt ki. Két évvel utóbb ismét a királyhoz fordúlt, fölhozván, hogy Nyitramegye közgyűlésén mindig az esztergomi érseket illette az első szavazat, a nádor utasítása következtében pedig egy alispáni intézkedés e jogát megszegi. Komolyabbá vált azonban a primási és a nádori jogkörök közötti összeütközés Eszterházy Miklósnak 1625-ben nádorrá történt választatása után. Úgy látszik, hogy surlódások merűlhettek föl már előbb is Eszterházy és Pázmány közt; legalább 1623-ból fönmaradt egy az utóbbihoz intézett királyi levél, mely intést foglal magában, hogy «magáneset végett ne kedvetlenedjék el a közügy előmozdításában, hanem a fölségnek, a hazának védelmére szolgáljon azontúl is.» De Pázmány, a minő állhatatos és ragaszkodó volt a személyes barátságban, épen oly kicsinyesen haragtartónak és gyűlölködőnek mutatkozott vetélytársakkal és ellenfelekkel szemben. Az 1625-ki országgyűlésen sem értettek sokban egyet; az 1626-ban Bethlennel és a törökökkel folytatott alkudozások alatt ismételve ellensúlyozni törekedett Pázmány a nádor tanácsait; valószínűleg az egyházhoz

szilárdúl ragaszkodó horvátokat kegyelő befolyására vezethető továbbá vissza az, hogy Eszterházy nádor tüzetesen indokolt kifogásai ellenére Patatics István neveztetett ki ekkor királyi személynökké; valamint általában a király által betöltendő fontosabb világi állásokra nézve is minden eszközt fölhasznált javaslatai érvényesítésére. De, a mi mindezeknél jelentékenyebb volt, megtagadta ugyanez időtájban a nádor által királyi jóváhagyás alapján elrendelt nemesi fölkelésben való részvételt; s valamelyik káptalan jegyzőkönyvébe beigtatott óvásában azt igényelte, hogy tisztjéhez és hatóságához tartozik, helyrehozni a nádor ellenében azt, a mit az alkotmányos jogokra vagy szabadságokra nézve sérelmesnek vél. Evvel sem elégedett meg s körlevelet intézett a megyékhez; egyszersmind rögtön Eszterházy magánérdekű ügyeibe is beleavatkozott, s boszújában a nádor valamely rokona számára tervezett házassági dolga elé iparkodott akadályokat gördíteni. Az 1629-iki nagyszombati zsinati okiratokhoz függelékűl azután egy jogtörténeti fejtegetést csatolt az esztergomi érsek egyházi és politikai kiváltságairól, a melyben többek közt azt állítja, hogy helyzete kitünőségénél fogva az ország valamennyi herczegét és méltóságát megelőzi, és hogy a királyi személynök tulajdonképen csak az ő helyettese. Mind a két követelményt Eszterházy kétségbe vonta, czáfolatúl szánt ellen-iratában. A törvények szerint ugyanis a nádor a

király távollétében helytartó, s az ország első rendes bírája; mint ilyen a király távollétében vagy kiskorúsága alatt az ország kormányzója, bizonyos esetekben összehívhatja az országgyűlést, fölkelést hirdethet, a királyválasztásnál az első szavazatot adja, mind e tekintetben a primás fölött is hatóságot gyakorol; a személynök viszont törvény szerint a király által a világiak sorából nyeri tisztét, s még az ő általa kinevezett protonotariusok is előkelőbb helylyel bírnak a királyi táblán az érsek által kijelölt két bírónál; sehogy sem lehet tehát a személynök a primás helytartója. Még hevesebben lobbant föl a két államférfi közt a visszavonás lángja 1633-tól 1637-ig. Részben oka volt ennek az eltérő politika is, a melyet Rákóczi, erdélyi fejedelemmel szemközt követtek, kit Pázmány pártfogásába vett, elannyira, hogy úgy látszik még Eszterházy ellenséges indulatú leveleit is közlötte vele, míg Eszterházy ez idő szerint kérlelhetetlenűl megbuktatását tűzte ki czélúl. De hozzájárúltak más körűlmények is. Eszterházy panaszkodott a főpapok beavatkozása ellen az igazságszolgáltatásba; a mint tapasztalatban gazdagodott, aggálylyal nézte a protestánsok elleni erőszakos, az országot lázító eljárást, kiemelte, hogy Pázmány magát az országban a király után első személynek tartja; hogy magát följogosítva tekinti, mindazt megakadályozni, a mit az ország jogaira és szabadságaira nézve hátrányosnak ítél, míg a nádor-

tól megtagadja azon jogot, hogy a véghelyekre fölügyeljen, fölkelést hirdessen; hogy a királyi tanácsosokat értekezletre összehíja; hogy rendkívüli törvényszéket tart; hogy a nádornak a megyékhez intézett rendeleteiről megvetőleg nyilatkozik, azok ellen izgat, s ekként zavarokat idézhet elő; hogy a király és mások előtt is hamis vádakat emel; hogy a királyi tanácsosok értekezletein szenvedélyesen megtámadja azokat, a kik vele ellenkező nézeten vannak. Különösen pedig az keltette fel a nádor haragját, hogy midőn 1634 april 16-dikán a megyéket fölszólította, hogy május végeig bizonyos számú vitézeket állítsanak ki a végvárak védelmére, s meghagyta, hogy a nemesség is készen legyen, szükség esetén fegyvert ragadni, Pázmány nem csak hogy maga nem engedelmeskedett, hanem másoknak is javasolta, hogy a nádori rendeletet tekintetbe ne vegyék; Eszterházy a nyitrai káptalan előtt óvást emelt, a mire azonban a primás ellenóvással válaszolt; a nádor erre ismét az esztergomi, pozsonyi és nyitrai káptalanok előtt czáfíratot olvastatott föl. Kinyilatkoztatja ebben, hogy Pázmánynak régi törekvése a nádori hivatalt lealázni, magának alárendelni, megérdemelné azon büntetést, a melyet a magyar törvények a hamis vádlókra szabnak; maga pedig tiltakozik a primás vádjai ellenében. Pázmány újra második, illetőleg harmadik ellenóvást emelt. A király az elmérgesedett ügyben kibékíteni igyekezett ugyan

az ellənfeleket, de ez nem sikerűlt; s az 1634—35-ki országgyűlésen Pázmány fegyelmezett párttal többségre tevén szert, a 88. törvényczikkben kieszközölte annak kijelentését, hogy általános fölkelésben csak is ő felségének határozott parancsára tartozzanak a hívek részt venni. Majd ismét a magántérre hajtva át a közkérdések körűl támadt vetekedést, a primás a régeczi uradalomnak Eszterházy által való megszerzését mindenféle nehézségekkel hátráltatta.

Kétségtelen egyébiránt, hogy nem csak a személyes boszúűzés, sőt maga a papi elem túlsúlyra juttatásának óhaja s az állás kiváltságait fokozni sóvárgó nagyravágyás sem egyedűl indították Pázmányt e versengésekre, hanem tekintetbe vette egyszersmind azon, az udvar előtt is kedves iránylatot, hogy a nádori hatáskör, a mely a királyi hatalmat tényleg korlátolta, lehetőleg csonkíttassék. A nádorságot magát nélkülözni még nem lehetett. Épen e korban a nemzet nagyrészt abban szemlélte jogainak megtestesítését; s politikailag is a nádori közbenjárás kérdésen kívül megelőzött több forradalmat, enyhítő és békítő eredményt szűlt számos esetben. De viszont az intézmény sehogy sem illett a bécsi törekvések, és bátran állíthatni, a XVII. századbeli királyság alakulási menetének keretébe; habár meg is fosztatott már a pénzügyi, sőt nagyrészt — s ez képezte a legkiválóbb, a császári házhoz leginkább ragaszkodó nádoroknál

is a panaszok egyik főforrását — a magasabb katonai igazgatásba való avatkozás lehetőségétől, a legtöbb ügyben mégis kikerülhetetlen hatóságot képezett, s olyat, a melyet másnak alárendelni nem lehetett, illetőleg, a mely, ha erélyes férfiú által volt betöltve, a legtöbb alkotmányellenes tervnek gátúl szolgált. Ezért időről időre mindig megújult a törekvés, a nádor helyét, valahányszor megüresedett, betöltetlenűl hagyni, a mi azonban a szóban forgó évtizedeken át a viszonyok következtében mindig meghiusúlt. Pázmány 1616 végén kormánytanács alakítását javasolta egy esztendőre, a nádori tiszt tettleges betöltéseig, a mely az ő elnöklete alatt tényleg ki is neveztetett: de az aggodalmas Khlesl belátta, hogy ez az intézmény aligha lesz alkalmas Magyarországon megnyugtatást előidézni, esetleg a fejedelem alkotmányos érzületére homályt vethet, a mi a már fönforgó királyválasztási tervnek előnyére sehogy sem válhatott, s Pázmány csakhamar pártfogója véleményére áttérve, talán saját tapasztalatai által is indíttatva, nézetét szintén megváltoztatta, annyival inkább, mivel a primási méltóság hagyományos közjogi helyzeténél fogva az országos ügyek szálai úgy is az ő kezében pontosúltak össze. De a nádorválasztás után is, az ingatag és önállótlan Forgách Zsigmond és az elöregedett, ingerlékeny, önző és a primás által személyes érdeke kötelékeivel is megnyert Thurzó Szaniszló nádorsága folya-

mán szava a királyi elhatározásokra nézve még mindig döntőbb súlylyal bírt az övéknél; és számos esetben gyakorolta tényleg azon elsőséget, a melyet alkotmány szerint nem követelhetett. Az 1619. és 1620-ik években, midőn Forgách nádor a Bethlen-féle országyűléseken részt vett, maga távol tartotta magát azoktól, s a főpapságot is elmaradásra bírta, hogy ekként az ország egy rendjének távolléte által is jogtalanokká váljanak. Viszont Bécsben ez időben elnöke volt a némettel néha vegyesen, néha ismét külön ülésező magyar titkos tanácsnak, a mely a fönmaradt hazai ügyeket igazgatta. Majd 1623-tól 1625-ig Thurzó nádor jelenléte ellenére, oly túlnyomó befolyású volt a magyar tanácsban, hogy Bethlen méltán nevezhette több ízben Magyarország helytartójának. Eszterházynak 1625-ben nádorrá emelkedésétől fogva e tekintetben némi változás állott be; mindazonáltal Pázmány többször képesnek bizonyúlt terveit keresztezni, s jobban értette a király gyöngéinek fölhasználását, az udvar nézeteinek kipuhatolását s előre sejtését, mint a bár föltétlenűl megbízható és a lehetőségig szolgálatkész, de Lamormain gyóntatóatyával és a bécsi irányadó férfiakkal elanynyira bánni nem tudó büszke magyar főúr, a kinél egyébiránt, meg kell vallani, szélesebb látkörrel is bírt az ország határain túl lejátszódó diplomatiai fondorlatok tekintetében.

Mindenek fölött, a vallási ügyet nem tekintve,

két kérdés megoldása körűl tett elsőrendű szolgálatokat. Az első a német hadak az országban tartására és benmaradására vonatkozott, a miben különben a főpapok érdeke az udvaréval egyezett. A régi magyar védrendszer a királyi sereg, a nemesi fölkelés és a banderiumok szervezetén nyugodott; de a XVII. század elejéig már nagyrészt, habár nem teljesen, szétbomlott; a mi belőle megmaradt, sem katonailag czélravezető nem volt, sem politikailag megbízhatónak nem látszott. A magyar kincstár szegény volt a királyi csapatok eltartására. A nemesség, kiváltképen a főnemesség, első sorban épen a főpapság, igyekeztek magokat a reájok háruló terhektől fölmenteni; a magyar parancsnokok közűl alig tanúlta bármelyik keresztűl a fegyelmezés és a katonai tudomány azon iskoláját, s bírta a hadászat azon művészetét, a mely az akkor általános közvélemény szerint csak is a páratlan spanyol hadak szolgálatában volt elsajátítható; belvillongások esetén pedig mindig tartani lehetett attól, hogy a fölkelő sereg inkább az ellenfélhez szít. Innen származott a cseh, morva, ausztriai, stiriai, krajnai segélypénzek intézménye, minthogy e tartományok védelmét a török ellen úgy is a magyar végeken eszközölték; ezzel kapcsolatban emelt azután igényt a császári hadi tanács a magyar katonai ügyekbe való avatkozásra; innen eredt a makacsúl föntartott és ellenkező országgyűlési végzések ellenére lassanként érvényesí-

tett követelmény a fontosabb magyar végvárakat német őrségek kezére bízni. Minden világi, a dynastiához leghívebb magyar államférfinak is czélja maradt, ismét hazai hadsereget teremteni, s nem engedni a magyar elemet a merőben császári által kiszoríttatni, bár a német hadak bevezetése tilalmának enyhítésére annak idején Eszterházy is közreműködött. A főpapság ellenben, Pázmány vezetése alatt, mindig szívesen küzdött a bécsi fölfogás érvényesítésére és a nemesi fölkelés lehető mellőzése érdekében; a mint hogy Pázmány II. Ferdinandot azon egy esetben, a melyben ez maga akarta a fölkelést fölhívni, erről lebeszélte; igen természetesen, miután országos fölkelés híjában a banderiumok állításának kötelessége nem létezett. Hogy mily eszközökre volt szükség arra, hogy az országgyűlést e tekintetben engedményekre lehessen bírni, kitünik azon körűlményből, hogy e kérdésre nézve a főrendek vegyes űlést és szavazást erőszakolták ki; különben, hogy csakugyan Pázmány volt szószólója annak, hogy a német csapatok az országban tartassanak, leginkább kitűnik onnan, hogy épen az ő, egyáltalán pedig nem a nádor vezetése alatt álló 1634—35-iki országgyűlésen jelentették ki a rendek, hogy «bar az idegen hadak kivezetését jogosan kívánhatnák, mégis, tekintettel a körűlményekre, ettől tartózkodnak».

Lényegesen nagyobb volt azonban még ennél is politikai működésének súlya az 1618-iki és

1625-iki két királyválasztásnál, a melyek elsejénél Pázmánynak egyedül jutott a döntő szerep, míg a másodiknál Eszterházyval osztozkodik az eredmény dicsőségében. Mind a kettő rendkívül nehéz körülmények közt ment végbe; mind a kettőnél rendkívüli szerencsével oldatott meg a föladat. Minden esetre túlzás azonban azt állítani, hogy a Habsburg-dynastia végleges megszilárdulását a magyar trónon Pázmány eszközölte volna; hiszen ez uralom évszázadosan állandó politikai körülményeknek volt gyümölcse, s arra, hogy megsemmisüljön, egyáltalán alig képzelhető, még azoknál is sokszorta nagyobb oktalanságoknak kellett volna elkövettetni, mint a minők tényleg a trón és a nemzet közötti viszonyt zavarossá tették. Komolyan II. Ferdinand korában is alig volt a Habsburg-ház magyar királysága fenyegetve. A meggondolatlan lelkesedés pillanatában megtörtént ugyan, hogy Bethlent királylyá kiáltották ki, és néhány elbizakodott protestáns pap, valamint túlbuzgó fiatal úr sürgette a koronázást is; de Bethlen, a ki méltán nem bízott a csehországi mozgalom sikerében, tartózkodott mindent koczkáztató s orvosolhatatlanúl bevégzett tényt teremtő lépéstől; tudta jól, hogy az ország katholikus részének belenyugvása, sőt hozzájárulása nélkül valóban soha sem lehet törvényes fejedelme, s a tréfásnál mélyebb értelem rejlett a megkoronázására vállalkozni kész Alvinczihez intézett azon kijelen-

tésében, hogy csak az esztergomi érsek koronázhatná meg, primást pedig csupán koronás király nevezhet ki. Bethlen soha sem ringatta magát azon csalódásban, mintha Magyarország egyedűl magában megállhatna, mintha királyának ne kellene szükségképen az örökös tartományok erejével is rendelkezni; s a cseh lázadás előtt, valamint a fehérhegyi csata után, mikor még, illetőleg többé, semmi kilátás sem nyilhatott arra, hogy Prágában és Bécsben új dynastia űljön az uralkodói székbe, senki sem kételkedhetett abban, hogy a császárnak kell lennie egyszersmind Magyarország királyának. Innen magyarázható Bethlen politikája 1622 után, valamint a főherczegnői házasságra való terve. Későbbi hadjárataiban pedig minden lépéséből világos, hogy nem a dynastia megbuktatása vagy elűzése lebegett szemei előtt, hanem csakis engedmények kierőszakolása, a protestáns kívánalmak segélyezése, az ország független kormányzatának s a török elleni egységes, az ő kezeire bízandó politikának kierőszakolása. Az ország a választói jogra sem azért fektetett ekkor olyanynyira súlyt, mintha tisztán és teljesen szabad eszközölhetése esetén azt a királyi ház ellen szándékozott volna fölhasználni, hanem részben azért, mivel a nemzet önállósága és alkotmánya jelvényét látta benne, a melyek megtagadásának gyanúja kisérte mindig azon udvari javaslatokat, a melyek a merőben szabad választásról való lemondásnak vagy

elévülésének föltevésén alapultak, s a királyt csak elismertetni s kikiáltatni óhajtották; részben pedig, mivel a választás kikerülhetetlen volta biztos alkalmat és fegyvert kölcsönzött az országgyűlés kezébe a sérelmek orvoslatára, a minek máskor való kieszközlése szerfölött bizonytalannak tekintetett, kivált, s helyesen, a protestánsok által. Nem a választás puszta megtörténtében tehát, hanem épen abban nyilvánúlt Pázmány ügyessége, hogy a főczélt mindig szem előtt tartva, csekélységekben engedni tudott, de úgy, hogy ezzel a jövőre szándékoltaknak legkevésbbé vágja be útját, a mellett, hogy a mutatkozó érzékenységet kímélte s az erőszakos eszközöket fölöslegesekké tette. Azon népszerűtlenség ellenére, a mely 1618-ban környezte, nem habozott az országgyűlés előtt a megyékben a királyválasztás érdekében izgatni és szónokolni. Nem tartózkodott az 1585-ik évi I., II., III. és az 1547-ik évi V. törvényczikkre hivatkozni annak bizonyságára, hogy «csak a királyi magnak fogyatkozása után kell a nádornak új választásra gyűlést hirdetni», és «hogy az mostani kegyelmes urunk familiának, az ausztriai háznak, úgy tetszik, oly fogadást tett az egész ország, hogy a királyi méltóságot idegen kézre nem bocsátja, még ő felségének maradéka fönn leszen»; viszont, mikor látta a megyék és városok állhatatosságát a szabad választás mellett, helyeselte, hogy az országgyűlés a «választás» kifejezésével kíván

élni és jogát védelmezi; csak azt óhajtotta, «hagyassanak ki a fölirati tervezetből az erősebb kifejezések és tételek, ne hogy megsértessék a király és a koronajelölt.» Ismerte jól a jelentőséget, s melylyel II. Ferdinand gyorsan való megválasztatásának sikere bírhatott; senki nálánál jobban nem tudta, mily fontos ennek kieszközlése a cseh, morva és osztrák zavarokkal szemben; mily kezesség rejlik a magyar koronának az új királyra való ruházásában minden később támadható kétség megelőzésére, minő nyomaték tulajdoníttatik e ténynek a német birodalomban és a spanyol udvarnál: de ismerte egyúttal a nemzet hangulatát, bár a saját nézeteitől sokban eltérő volt; tudta, hogy az ellenzék még nem kész, se nem elég erős arra, hogy egy rövid időn tartott országgyűlésen a választást meghiusíthassa; és tudta, mi nagy becsű az, a szabadság teljes látszatával, külső kényszer nélkül vihetni keresztül az óhajtott rendszabályt. Ezért szegűlt ellene az országgyűlés tervezett elhasztásának azon merészséggel, a mely néha a legnagyobb óvatosság, ellene a Friaulban tanyázó spanyol hadak megérkezése bevárásának. Az eredmény igazolta számításai helyességét; igazolta sürgetését s megalapította belátása méltánylását azon örökös habozáshoz és késedelmeskedéshez képest, a melyre Bécsben már akkor is mindig hajtottak, s a mely, ha rendes körűlmények közt a habsburgi politika hagyományos szívósságával állott

kapcsolatban, válságos pillanatokban a legnagyobb veszélyt rejtette magában.

Az 1625-ki országgyűlésen már könnyebbé vált a helyzet. A katholikus párt tetemesen erősebb volt, mint hét évvel azelőtt; Bethlen és magyarországi hívei között nagy csalódás árnyéka feküdt; külföldön vissza volt verve a harminczéves háború első ostroma, s a másodikra a készülődés nyugodtabb szívvel folyhatott; az országban nagy volt ugyan még az elégületlenség, s nagynak vázolták Pázmány és Eszterházy egyaránt, — talán már csak azért is, hogy siker esetében fáradozásaik érdeme túlságosan csekélyre ne becsültessék, — de III. Ferdinand megválasztása, mint úgy is közvetlen trónörökösé, s a fölhozható előzmények következtében is sokkal kevésbbé volt kifogásolható, mint annak idején az atyjáé. Mindazonáltal nagy meggondoltsággal, lépésről lépésre történt e tekintetben a puhatolódzás. Már a nádori méltóságnak Eszterházy által betöltésénél kiviláglott, hogy a katholikus párt milyen hatalom fölött rendelkezik. A sérelmek tárgyalásánál a német hadak kivezetését sürgető pontra nézve elhatározott vegyes ülési együttes szavazás, a melyet csak a primási és nádori tekintély egész súlya fogadtatott el, oly horderejű vívmánynak tartatott, hogy a spanyol követ jelentésében kiemelte, hogy «ez által, ha valami véletlen közbe nem jön, Magyarország királyai teljesen korlátlan hatalmú fejedelmek lesznek.» A vallási ügyet

egyelőre szintén sikerült mellőzni. Ez előkészületek után történt a királyválasztásra vonatkozó indítvány, miután időközben húsz, harminczezer forint kiosztása és kellő helyütt alkalmazott fenyegetések hatásukat megtették. Már csak a Bethlen alatt álló hét megye követei képeztek ekkor ellenzéket, midőn váratlanúl még egy felülről támasztott, elég csodálatosan Pázmány részéről is helyeselt nehézség merült föl. Az udvar csak királyválasztást, nem pedig egyúttal koronázást óhajtott, ne hogy a koronázási eskü által az uralkodó király utódja is lekötelezze magát az ország alkotmányának és a protestánsok szabadságainak föntartására. De e válságos perczben Eszterházynak sikerült fordulatot eszközölni, azon megjegyzéssel, hogy ha az országgyűlési többség a törvények megváltoztatására majdan meg lesz szerezhető, akkor a koronázási hitlevél ellenére eltörölhető lesz mindaz, a minek további föntartása kívánatosnak nem mutatkozik. Egy véletlen botrány, az alsó tábla küldöttsége szónokának, Winkovich zágrábi nagyprépostnak megbízatásában való hűtlen eljárása alkalmából a nyilvános ülésen tettleges bántalmaztatása, ügyesen használtatott föl Pázmány által a protestáns követek megfélemlítésére; a katholikus rendek győzelmök érzetében még a pápához is folyamodást intéztek Szent István király és szent Adalbert püspök officiumainak a római breviariumba fölvétele végett;

így a koronázás ezután nehézség nélkül megtörténhetett.

A jutalom el nem maradt, se Eszterházy számára, a ki az aranygyapjas rendet nyerte, se Pázmány részére, a ki már 1622-ben folyamodott volt a spanyol királyhoz 3000 arany évi segély végett, a minek kiutalványozása addig mindig elhalasztatott, a mit pedig ez alkalommal csakugyan meg is nyert. Egyébiránt becsületére válik, hogy ennek ellenére, midőn később, a mantuai ügyben, a spanyol udvar Bécsben segélyt sürgetett, a beavatkozás tervének ellene szegűlt tanácsával, sőt a császár gyóntatóatyjának megírta, hogy ő nem adná meg a lelki föloldozást, a míg a király meg nem ígéri, hogy a pápa igényei ellen is intézett háborúban részt nem vesz; ez igyekezeteinek azonban foganatja nem lett. Elmaradt ellenben ekkor csakugyan nehány esztendeig a spanyol évdíj; de utóbb, 1632-ben, Pázmány római küldetése után, mégis hátralékostul kifizettetett. Ellenben, minthogy az olasz háborúba avatkozástól való idegenkedést főleg azon tekintet sugallta, hogy a szentszék és a bécsi udvar közötti jó viszonyt semminemű félreértés felhője meg ne zavarhassa, meglehet, hogy e magatartása is okúl szolgált ama készségre, a melylyel a pápa 1629-ben a császár kérelmére Pázmányt a kétségtelenűl rég megérdemlett bíbornoki föveggel fölruházta, kegyének minden külső jelével elhalmozta.

A nemzet kebelében ugyan, igaz, a visszahatás a Pázmány vezette országgyűlések ellen mind annyiszor kitört, és valamint az 1618-ki és 1619-iki végzéseket a Bethlen-féle első támadás követte, úgy követte az 1622-ieket a második, az 1625-ieket a harmadik belháború; sőt valószínűleg nem állott kapcsolat nélkül sem brandenburgi Katalin megbuktatása Erdélyben az 1630-ki országgyűléssel, sem az 1634-ivel Bethlen István támadása Rákóczi ellen, a mi igen természetes. Hiszen az elégedetlen, a czélzatait valósítani reménylő s azután biztosnak tartott többsége ellenére magát folyvást kijátszottnak tapasztalt ellenzék csalódása érzetében szívesen ragadott mindannyiszor fegyvert, valahányszor ily alkalommal erre Erdélyből fölszólítás érkezett. Az országgyűlések s az azokat követő fölkelések közt továbbá onnan is származik a kapcsolat látszata, mivel az országgyűlések mindig a harminczéves háború valamely nagyobb fordulatának előre-látható bekövetkezése előtt hívattak össze, mint-egy zálogúl vagy erőforrásúl, befejezett helyzetek megteremtésére; ama külföldi események viszont a gyors fölfogású és elhatározású, valamint teljesen tájékozott Bethlen által szintén mind annyiszor fölhasználtattak. Egyébiránt ezen, az országot szinte akadálytalanúl határaiig ellepő, majdan lassan visszavonuló fölkelések s az azokat befejező tárgyalások és békekötések a magyar alkotmánytörténet gazdaságában épenséggel

ellensúlyozták az akkori országgyűlések eredményeit; a katholikus ügy, a mennyit nyert Pázmány térítése és az országgyűlési többség súlypontjának lassankénti áthelyezkedése által, ugyanannyit nyert a protestáns fél a békeokiratokkal és Erdély megszilárdulásával. S innen magyarázható az, hogy az ellenreformatio nagy előhaladása ellenére jogilag az első bécsi békekötés által teremtett helyzet jelentkezik a szinte négy évtizeddel utóbb létrejött végleges linczi békekötés következményeként is. A protestantismus nagymérvű leszorítása csupán sokkal később, az alkotmánynak is fölfüggesztésével, majdnem megsemmisítésével összeköttetésben következett be, a XVII. század hetvenes és nyolczvanas éveiben, egyidejűleg a törökök kiűzésével, a nantesi edictum visszavonásával Francziaországban és a nagy katholikus reactio meghiusuló kísérleteivel Angliában.

Országgyűlési sikereit Pázmány, a mint e kor jellege s a vázolt viszonyok természete magával hozta, e szerint nem annyira szónoki hatásától várta, nem is annyira a nyilvánosság előtti föllépésnek köszönhette, mint személyes érintkezésének nyomatékán kívül, diplomatiai avatottságának. Mindig alaposan tájékozva, gyökeresen átértette az uralkodóház szándékait, a spanyol terveket. Egyházi állásánál és előzményeinél fogva is értesült a katholikus udvarok összeköttetéseiről, versengéseiről, közös és külön czél-

jairól; s pontos tudósításokat volt képes szerezni Lengyelországból, Kolozsvárról, Konstantinápolyból egyaránt. Szóban is forgott több ízben küldöttségben alkalmazása; Lengyelországba tervezett útjáról maga lemondott, szükségesebbnek ítélvén és mutatván honmaradását; a törökkel legalább is két ízben megkísértette közvetlenűl és egyenesen tisztába jönni Bethlen mellőzésével és kárára. Épen egy kérdésben azonban, épen abban, a melyben mint császári követ volt hivatva eljárni, a melynek megoldásához a legnagyobb várakozásokat fűzte, képzelmekben ringatta magát. Ő, a ki végre is megszokta húsz évi főpapi működése alatt egy oldalról, Nagyszombatból és Bécsből nézni a világot, sehogy sem gondolhatta el, hogy a pápa s a buzgón katholikus fejedelmek magaviseletére nézve más szempont is irányadó lehessen, mint a vallási, illetőleg egyházi; s annak ellenére, hogy itthon a házi és nemzeti érdeket számbavette és fölfogta, Francziaországban, s kivált Olaszországban, a Curia körében, nem látta azon fínom, de annál szilárdabb szálakat, a melyek a haza talajához fűzték XIII. Lajost és VIII. Orbánt egyaránt. Pázmány megszokott légköre a spanyol-osztrák világuralmi álmoké volt; s midőn a harminczéves háború legkényesebb veszedelme közepett ő, már 1629 óta bíbornok, megbízást nyert, Rómába útazni, hogy a pápától pénzsegélyt, de, a mi még fontosabb volt, politikai fordulatot

eszközöljön ki, a mely a svéd-franczia szövetséget megbontsa, vagy legalább a katholikus világ előtt gyanússá tegye, emlékiratot intézett a császárhoz, a melyben gyermekdednek látszó hittel kifejtette, hogy nézete szerint «a viszályok, összeütközések és háborúk onnan keletkeznek, hogy a Habsburg-ház ausztriai és spanyolországi ágának hatalma a többi európai uralkodók féltékenységét ébren tartja; ezek az egyensúly föntartása érdekében és nehogy elnyomassanak, a két dynastiát háborúk által foglalkoztatják és gyöngítik. E baj könnyen elhárítható lenne, ha a féltékenység megszűnnék, és mindenki biztosnak érezné magát az iránt, hogy békésen bírhatja azt, a mit Istentől nyert; a mire helyesnek tartja, hogy az összes katholikus hatalmak az eretnekség kiirtása és a törökök kiűzése végett lépjenek szövetségre, kötelezzék magokat, hogy egymást soha sem támadják meg, és azt, ki e fogadását megszegi, közös erővel megfékezik; viszályaikat békebíróság eldöntésére bízzák, s azokat, a kik az ítélet előtt meg nem hajolnak, megbüntetik; a töröktől és eretnekektől meghóditandó területeket közös megállapodás szerint oszszák föl; katholikus uralkodók ennél dicsőbb szövetséget nem létesíthetnének; s az, ha valósúlna, bámulatos eredményeket szülne.» Egy kissé kiábrándíthatta a válasz, a melyet új utasításokkal kapcsolatban Bécsből nyert: «Az ily bő szövetség tervét, mint a minőt előterjesztett, bajos dolog

tárgyalni, nem is időszerű ma, midőn a törökkel fönnáll olyan a milyen béke, és midőn a vallásnak, magunknak, a szent birodalomnak és többi szövetségeseinknek föntartására az a szándékunk, hogy a világiakat illető ügyekre nézve némely olyat is vonjunk a katholikusokkal együtt szövetségeseink körébe, a ki vallás tekintetében tőlünk eltér, a miről azonban jó lesz legkisebb említést sem tenni, ne hogy ebből ő Szentségénél idegenkedés támadjon» ; Rómában pedig beláthatta reményeinek hiuságos voltát. A Curia mesteri diplomatiája mindenek előtt követi minőségben való elfogadása elé gördített akadályokat, azon régen tartó viszály emlékezetében, a mely a hasonlóan bíbornok spanyol követ befolyása és a pápával szemben merész magaviselete következtében támadt; majd hosszú halogatások után tapasztalhatta, hogy a pápa jobban örül a svéd, mint a katholikus győzelmek hírének, és csekély hajlandóságot mutat, sajátos politikájától s a francziákkal való egyetértéstől eltérni. Személyesen kitüntették, szivességgel hízelegtek neki, de minél hevesebben sürgetett, annál hidegebben félreterelték a tárgyalások fonalait; s végre is meg kellett győződnie, hogy némi udvarias szólamokon és egy kis pénzsegélyen kívül egyéb eredménynyel nem dicsekedhetik. Jobban megelégedett utoljára azzal, hogy Rómából távozhatott, mint mindazzal, a mit ottan talált; s egy csalódással szegényedve tért

vissza ez első útjáról, a melyen babérokat nem aratott.

Visszatért, hogy életének hátralevő idejét leginkább azon két foglalatossággal töltse, a melynek körében legjáratosabb volt és legtöbb diadalt vívott ki: közművelődési tevékenységéhez, és az Erdélylyel szemben fölmerülő kérdések vezetésének befolyásolásához. Amabban régi irányát követte, a nevelés ügyét tisztán egyházi szempontból fogta föl, terjesztve s hatályosbítva; tanintézetei épen olyformán voltak térítési, s a hierarchia czéljait előmozdítani hivatott eszközök, mint egyházi beszédei és vitairatai. Az erdélyi politikára nézve pedig azon magatartást folytatta, a melyhez Rákóczy fejedelemmé választása óta ragaszkodott, s a mely ennek barátságos gyámolításában és a béke föntartásában nyilvánúlt, ellentétben Eszterházy szenvedélyes megrontási kísérleteivel és készségével, a fejedelem megbuktatására minden módot megragadni, de ellentétben, legalább látszólag, azon korábbi saját vezéreszméivel is, a melyeket Bethlen elleni küzdelmek alatt szüntelen hangoztatott, és a melyeknek hosszú évek során fáradhatatlan bajnoka gyanánt szerepelt.

Bethlen Gábornak ugyan is, e páratlan lángeszű magyar államférfiúnak, talán az egyetlennek, a kit jelleme és tehetségei a világtörténet nagyjai sorába emelnek, nem volt elkeseredettebb ellensége Pázmánynál; s még a diplomatiai levél-

váltás udvarias és hízelgő szólamaiból is mindig kibúvik, habár leplezetten, a rosszakarat és a gyanú a főpap, a gúny és az elburkolt szándékokon keresztüllátó fölény érzete a fejedelem részéről. Már 1616-ban és 1617-ben a Homonnai-féle orvtámadás alkalmával Pázmány rokonszenve, sőt tényekben mutatkozó részvéte kísérte Homonnait; a cseh téli király leveretése után nem volt senki kérlelhetetlenebb, dölyfösebben követelődző, az udvar terveit a protestánsok kiírtására keresztűl vinni, s a kincstárt magyarországi tömeges elkobzások által fölsegélni készebb az esztergomi érseknél; s Bethlen igen jól tudta, kivel áll szemben, midőn kijelentette, hogy bármi történjék, de nevetségessé tétetni magát nem hagyja. Míg azonban Bethlen a leghevesebb harcz idején sem engedte magát eltéríttetni az egyéni lelkiismereti szabadság, nála meggyőződésen is alapuló tiszteletétől, nem Pázmányon múlt, hogy az ellenreformatió más fegyverekkel kényszerűlt itt élni, mint a melyekkel II. Fülöp a németalföldieket magától örökre elidegenítette; sőt az ő sürgetésére maradt meg a nikolsburgi békében az elfoglalt javak visszaadásának követelése, ide értve még a Bethlennek átengedett területen is az egyháziakat, a miben okvetetlenűl előreláthatólag utóbb megújuló háborúnak csirája lappangott. Ismét ő volt az, a ki 1624-ben lehetetlen föltételekkel iparkodott a béketárgyalásokat megakasztani. A császári főherczegnővel való házas-

sági ajánlatot szintén váltig ellenezte. Inkább hajlott 1626-ban is arra, hogy Németországon visszaállíttassék a béke, az örökös tartományokban — a melyekből a protestantismus már úgy is ki volt gyomlálva — a szabadság biztos és állandó állapota létesíttesssék, s az alattvalók lelkülete megnyugtattassék, mintsem hogy alku köttessék Bethlennel, a kivel, azt kívánta, hogy ő felsége úgy cselekedjék, a hogy a szentírás az ördöggel szemben parancsolja: «Állj ellen neki, és meghátrál előled!» Pázmány utasíttatta vissza szintén a pozsonyi béke után Bethlen minden sürgetését, a török ellen egyetértőleg eszközlendő nagy háborúra, s ellensúlyozta még Wallenstein herczegnek is e tervet javasló befolyását.

Bethlen halála után pedig egészen más színt mutat fölfogása. Brandenburgi Katalint aligha vette komolyan; elővigyázatos és lanyha volt pártfogolásában; Prépostvári terveinek egyáltalán nem volt szószólója; Bethlen Istvánról soha tudni nem akart, s mindig gonosz indulattal viseltetett ellene. De Rákóczit állhatatosan támogatta, ellátta jó tanácscsal; s a fenyegető veszélyt róla több ízben képes volt elhárítani. Pedig Rákóczi szigorúan ragaszkodott református vallásához; hideg józansággal meg tudta óvni érdekeit, kivált a személyeseket; teljesen nélkülözte azonban az egyéniség azon varázsát, a megnyerő személyiség azon tulajdo-

nait, a fölfogás azon tüzét, a melyek nagy elődjét kitűntették.

A politika e fordulatához némi hasonlót tapasztalhatni egy évtizeddel később Eszterházynál, a ki szintén, engedmények árán is, melegen fölkarolta a béke ügyét 1644-ben, miután egész életén át minden erdélyi igény, sőt minden külön erdélyi fejedelemség ellen tört s a protestáns jogokat kissebbíteni igyekezett. Mind a két esetben a történetírók a magánszenvedélyeknek a haladó korral való ellankadását, a hazafiságnak a halál előtti végső föllobbanását szokták indokúl fölhozni, s Pázmány eljárásának megfejtésére gyakran idézik Kemény János által megörökített híres nyilatkozatát: «Im, látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk vagyon mostani kegyelmes keresztyén császárunk előtt; de csak addig durál az, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni; azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérunk alá pökik az német». De, Pázmány esetében legalább, aligha kielégítő e túlságig egyszerű magyarázat. A hazafiúi érzület nála soha sem volt oly erős, hogy az egyházi érdeket feledtethesse, sőt épen élete utolsó szakában, mintha nem valami nagy bizalommal nézett volna Magyarország jövője elé; hiszen unokaöcscsének sem a hazában szerzett birtokot, hanem morva uradalmakat vásárolt számára, azokkal akarta úrrá tenni. Inkább az európai körülményekben, a harmincz éves háború jelle-

gének megváltozásában rejlettek a rugók, a melyek ez átalakulást eredményezték. Kezdetben Pázmány, mint a bécsi körök általában, meg volt győződve, hogy okvetetlenűl föltétlen diadalra jut a katholikus vallás uralma. Az ellenreformatio addigi sikerei mégrészegítették a fejedelmeket és tanácsosaikat egyaránt; hosszú előkészület után elszántan, bár kissé könnyelműen, egy csapással vélték a győzelmet megszerezhetni. Czélt tévesztettek s egy pillanatig majd végveszélybe dőltek, a melyből csakis a merész kitartás nyújtott mentséget. De a cseh és az osztrák rendek képteleneknek bizonyúltak az elvállalt föladatot megoldani. Bethlen — és ez időtájt egész Európában csak is Bethlen — lobogtatta még fönnen a reformatio ügyének zászlaját. Ez akadálynak központosított erővel elsöprése látszott tehát első és fő teendőnek; ha e tövist testéből eltávolíthatni, a császári katholikns birodalom megalapítása, úgy tetszett, több nehézségre nem talál. Azonban Bethlen állhatatossága, leleményes halogatása ismételve meghiusította a reményeket; s kedvezőbb pillanat elérkeztével régi szerepét újra folytatta, sőt annyira bebizonyította legyőzhetetlenségét, hogy új, a vallásiaktól eltérő alapon az addigi hagyományok megszakításaval eszközlendő szövetségi rendszer eszméjét megpendíthette, komoly tárgyalás czéljáúl ajánlhatta. De se II. Ferdinand, se Pázmány le nem mondtak még rég táplált ábrándjaikról; Pázmányt

illetőleg ezenfölül még figyelemre méltó, hogy ítéletére az első benyomások, eredetileg keletkezett kedvező vagy balvéleménye, mindig hosszasan mérvadók maradtak, s azokat később ritkán tudta leküzdeni. Még 1626-ban s azután is makacsúl ragaszkodott ősi idegenkedéséhez minden végleges kiegyezéstől az erdélyi fejedelemmel. Ő, a ki tudta, hogy Forgáchot pénzzel, Thurzó Szaniszlót igéretekkel, Pécsit mind a kettővel hogyan lehetett lekenyerezni, hűségöktől eltántorítani, a ki képesnek érezte magát, Magyarországon hitét személyes tehetségeivel is terjeszteni, most Bethlen halálától várta a fordulatot. Időközben azonban az európai viszonyok új ábrázatot öltöttek. Az olasz viszályok föltárták a katholikus hatalmak közti egyenetlenségek titkát; kitűnt, hogy még a szentszéknek és a spanyol-osztrák dynastiának érdekei sem mindig párhuzamosak; a protestánsok viszont új, addig alig ismert, kellőleg semmi esetre sem méltatott erőkre hivatkoztak: a dán, majd a svéd beavatkozás mind fenyegetőbb vonásokat kölcsönöztek a helyzetnek. Ily viszonyok közt megcsökkent a remény, hogy Erdélylyel hirtelen lehessen előzetesen végezni: a hadseregre szükség volt nyugaton, a német csatatereken; hasznosabbnak látszott, Erdély semlegességét biztosítani, mint leigázását megkísérelni, annál is inkább, mivel Magyarországon hallgatag mindinkább terjeszkedett a katholicismus az országgyűlési karokban,

valamint vidékszerte; egy az országot ellepő háború kétesekké tehette az elért eredményeket, visszavethette évtizedekkel a fáradságok jutalmát. Sőt katholikus erdélyi fejedelem is csekély előnynek látszhatott; hiszen okvetetlenűl egyezkednie, engednie kellett volna a protestáns többségnek; s a befolyás, a melyet Magyarországon e mellett szerezhet, a hajthatatlan régi jezsuita fölfogásnak bizonyára nem kedvező; míg ha Németországon diadalmaskodik a császári ügy, könnyen végezhetni kelet felé. Időközben nyugodt évek sorozata több előnyt hajthatott, mintsem ártalmat. Rákóczinál meglepő kezdeménytől nem volt ok félni, pedig a míg veszteg maradt, ügye aránylag inkább csak gyöngűlhetett, mint izmosodhatott.

Ily gondolatmenet irányozhatta Pázmány lépteit; s a reá nehezedő évek súlyával mindinkább csökkenhetett a kedve, koczkázatot vállalni kétes kalandokban. Az események akkori folyama kiábrándító hatást gyakorolhatott lelkületére. A ki oly biztos hittel indúlt meg pályáján, azt kétségtelenűl elkedvteleníthette a forgandóság látványa, a mely előtte föltárúlt. Az udvar léha könnyelműsége, örökös pénzzavara, a kegyenczek sivár haszonlesése nem maradhatott elrejtve szemei elől. Fájdalmasan érinthette ama kikerűlhetetlen meggyőződés, hogy a pápa maga sem bízik abban, hogy Európa-szerte fölényt nyerjen vallásának pártja, sőt hogy egyéb, ettől

merőben idegen tekintetek nyomósabbaknak mutatkoznak előtte. A csapásokat, a melyeket Gustav Adolf mért a Pázmány által magáénak vallott ügyre, csakhamar követte Wallenstein árulásának s meggyilkoltatásának meglepetése; e veszély felhői minduntalan ott tornyosúltak össze, a hol ezt legkevésbbé lehetett várni. Mikor pedig egy agg államférfiú így pályája befejezése felé megújulni látja a kezdet nehézségeit, mikor az eszközöket mind végig kísérlette és azokat mégis elégteleneknek találja, mikor saját régi politikáját megfordítani kényszerűl, ha szíve eltökéltségét el sem veszti, nem csoda, ha kifárad; a vég közeledik. Annak ellenére, hogy még csak 68-ik évében volt, egy hónappal II. Ferdinand halála után, a kihez egész életén át annyi kötelék csatolta, 1637 márczius 17-dikén Pázmány is elhúnyt; elhúnyt környezve azon jezsuita-rend tagjaitól, a melytől neveltetését, eszményeit nyerte, a melynek mindenben hitét vallotta, s a mely mindenha benne tisztelte legragyogóbb ékességei egyikét.

VI.

Egy az élettani statisztika mezején meglepő tanúságokat fölfedező angol tudós megjegyzi, hogy minden, a mi kiválóan egyéni, bizonyos tekintetben szögletes, egyenetlen, s a szép szokott

rendszerességétől eltérő; de hogy az átlagost kifejezésre juttató meg kivétel nélkül némileg általános, elvont is, tehát eszményi s szabályos tetszetősség benyomását keltő. Ezért tapasztalhatni gyakran, hogy az eredeti, az ős erőt megtestesítő, a kör színvonalán túl messze kimagasló lángész, valamint az azzal járó jellem idegenszerűek, belső arányosságot nélkülözők, sőt nehezen megnyerők; ellenben valamely korszak nemzedékét képviselő elmék és jellemek rokonszenvesek, egyöntetűeknek mutatkozók, és a hozzájok közel állók szemében mintegy átszelleműlnek. Pázmányt is ez utóbbiak közé kell számítani, nem a nagy kezdeményezők társaságába sorolni. Nem ő nyomta kortársaira szelleme bélyegét; ellenkezőleg, teljesen elődjeitől nyerte; természetének majd csaknem minden egyes ízén az iskolának, a melyben növekedett, a környezetnek, a melynek közepette élt, kézműve, csiszolása tűnik elé. Lényegileg nagy múltú hagyományt felölelő, a gondolat és kedély tulajdonai régen ismeretes vegyülékét ritka tökélylyel jelképező személyiség; jelességei s hibái egyaránt kevéssé egyéniek. A türelmetlenség, a vakbuzgóság, a hideg számítás korának, mindenek fölött szerzetének sajátjai; arra mutatnak következetessége, önmaga iránti szigora, odaadása is. A haragtartás, a gőg mozzanatai kivételes állásával, mély érzést nélkülöző értelmi fölényével kapcsolatosak. Nevelésének s tapasztalatainak köszönhette kész-

ségét az engedelmességre, képességét a parancsra. A külsőségekben gyönyörködő és alakszerűségekre súlyt helyező tudománya, terjedelmes tanúltsága, bensőség híján fényes ékesszólása, és dialektikára hajló lelki ébersége fokozott mértékben tükrözteti vissza épen azon tehetségeket, a melyek kiművelésére irányozta mindig a jezsuita iskolázás legfőbb törekvését. Rendkívül kifejlesztve, dús mértékben egyesűltek nála a gyakorlati képességek az elméleti készültséggel; alkalmassá tették arra, bizton haladni járt úton a legnagyobb sikerrel, de nem arra, új ösvényt vágni ismeretlen tájakon. Ítélete erős, józan; értelmisége szilárd, megbízható, a köznapiság legfelsőbb határaiig terjeszkedő, de nem azon túl szárnyaló; jellemében föllelhető azon sajátságok összege, a melyeket nemzedéke s felekezete hivatásához illőknek s méltóknak tekintett; de hiányzott benne amaz oroszlántermészet nemessége, a mely nélkűl nemzet kegyeltjévé nem emelkedhetni. A szerencse néha elárulta ügyét, személyét soha; egyénisége mindenben megfelelő volt élete körűlményeinek; pályájának egyenletességét semmi összeférhetetlenség nyoma, a lelki és külviszonyok összhangjának semmi hiánya meg nem zavarta. Jeles férfiú volt, elsőrendű helyzetben s szerepben; nem kivételes, kora körűlményein és előítéletein fölűlemelkedő nagy ember.

Mint minden kiváló egyénnel, a ki ország történetében tényező, Pázmánynál is működé-

sének gyümölcsei, az üdvösek, valamint a kárhozatosak, csak halála után érlelődtek meg teljesen. Hozzájárult sokban azon a királyhoz, a hazához, a vallásához s nemzetiségéhez egyaránt hű jellem megalkotásához, a melynek oly szép példányképeűl szolgált az ifjúsága első benyomásait Pázmánytól nyert Zrínyi Miklós; egyszersmind ő az elsők egyike, a ki korában ismét érdeklődést gerjesztett a szellemi kérdések iránt, s a ki a magyarság zamatjának ápolására figyelmet fordított, fáradságot nem kímélt. De viszont az általa alapított intézetek, az általa elterjesztett s ellátott tanárok nevelték ama ellatinosodó, majd elnémetesedő, a honfiúi érzésből csaknem egészen kivetkőzött nemzedékeket, a melyek félszázaddal és századdal később alig voltak képesek nagy nehezen megőrizni az ősök becses hagyományait. És a politikában ő alapította meg ama szomorú emlékezetű papi uralmat, a melynek kezei között az ország alkotmánya mindinkább elsenyvedt, a mely egy agyrém után való kalandozásban szem elől tévesztette a magyar állam minden érdekét. Emlékét tehát mindig kettős minőségben őrzi meg az utókor: mint ama nagy magyarok egyikéét, a kiknek elhúnyta árván hagyta a hazát, de egyszersmind mint az elsők egyikét azon üldözők közűl, a kik százados vallási belvillongás gyászába borították honfitársaikat.

A harczok rég lezajlottak; a sebeiből fölocsudott nemzetnek ereje maradt, törvényeiből a régi

keserű emlékeket kitörölni, a nélkül, hogy a múlttal teljesen szakított volna: s így képesült arra, hogy a történetére nyugodtan, előítélet nélkül tekintsen vissza. Részrehajlatlanúl szemlélheti a letűnteket; s ha szeretetének költészete mindig azokat fogja is inkább környezni, a kik nem csak egy töredékének, egy rendjének ügyét tették a magokévá, hanem buzgón az ország minden osztályai s felekezetei életföltételeinek szentelték erejöket, a kik szabadságáért lángoltak, szenvedtek s véreztek, nem tagadja meg soha tisztelete adóját azon elfogúltabbaktól sem, a kiket túlnyomólag ma már szinte érthetetlen czélok lelkesítettek, de a kiknek a tömegből kimagasló alakjai mégis az utódok jogos büszkeségének maradandóan nemes tápot szolgáltatnak.

691—95. *About E.* A régi bástya. II.
696—700. *About E.* A régi bástya. III.
701—02. *Krasewszky I. I.* Ulána.
703—04. *Deák Ferencznek* az 1861. évi országgyüléstől elfogadott két fölirata.
705—07. *Szigligeti E.* Csikós.
708—10. *Sandeau Gy.* Az örökség.
711—13. *Echegaray J.* A nagy Galeotto.
714—16. *Pascal gondolatai.*
717—18. *Kónyi M.* Beust és Andrássy.
719—20 *Imre S.* A középkori magyar irodalom stiljáról.
721—24. *Sand Gy.* Indiána.
725. *Gyulai P.* Arany János.
726—30. *Barsi J.* Utazás ismeretlen állomás felé.
731—32. *Dumas S.* A Saint-cyri kisasszonyok.
733—35. *Csiky G.* A zokoli uraság két leánya.
736—37. *Szász K.* Horatius.
738—40. *Peard Francis M.* Molly mama.
741—47. *Kis János* superintendens emlékezései életéből.
748—51. *Csiky G.* A nagyratermett.
752—54. *Csiky G.* A nagymama.
755—56. *Lavisse E.* Európa politikai történetének átnézete.
757—58. *Aristoteles poëtikája.*
759—60. *Sophokles.* Elektra.
761—66. *Listi László munkái.*
767—72. *Régi utazások* Magyarországon és a Balkán félszigeten.
773—74. *Augier E.* Az arczátlanok.
775—76. *Sophokles.* Oedipus király.
777—78. *Sophokles.* Oedipus Kolonosban.
779—80. *Sophokles.* Antigone.
781—82. *Montesquieu K.* Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól.
783. *Merimée P.* Guillot Arséne.
784. *Coppée F.* Két fájdalom.
785—92. *Pálffy A.* Az atyai ház.
793. *Theuriet A.* Jean-Marie.
794—95. *Scribe.* Az én jó csillagom.
796—800. *Bellamy E.* Visszapillantás 2000-ből 1887-ik évre.
801. *Chateaubriand F.* Az utolsó Abendszeráds.
802—02. *Schiller.* Az orleánsi szűz.
806—09. *Szigligeti E.* Béldi Pál.
810—12. *Grillparzer F.* A tenger és szerelem hullámai.
813—16. *Goldoni K.* A jótékony zsémbes.
817—18. *Bikelas D.* Lukis Laras.
819—20. *Hoffmann Amadeus Th.* Klein Zaches.
821—30. *Várkonyi báró Amade László versei.*
831. *Kozma A.* Korképek.
832. *Lord Byron.* A kalóz.
833—34. *Carlyle.* Burns.
835—37. *Berczik Á.* A svihákok.
838—40. *Gróf Ráday Gedeon öszszes munkái.*
841—43. *Berczik Á.* A veteránok.
844—45. *A balkán-félszigeti népek költészetéből.*
846—47. *Franczia beszélyek.* Ford. Csiky G.
848—49. *Aimard G.* A vasfejü.
850. *Marmontel.* A szép Anikó.
851—53. *Hugo V.* Ruy Blas.
854—56. *France Anatol.* Thaïs.
857—58. *Gyulai P.* Gróf Széchenyi István mint iró.
859—60. *Berczik Á.* A Bálkirálynő.
861—64. *Gabányi Á.* A Kapivár.
865—68. *Fenini C.* Az olasz irodalom története.
869—72. *Dugonics A.* Toldi Miklós.
873—74. *Seneca L. A.* Vigasztalások.
875—77. *Berczik Á.* A peterdi csata.
878—80. *Freemann A. E.* Az angol alkotmány fejlődése.
881—82. *Coppée F.* Idyll a háború alatt.
883. *Szász K. legifj.* A múzsa.
884—85. *Coppée F.* Henrietta.
886—95. *Pálffy A.* A fejedelem keresztleánya.
896—97. *Hedenstjerna A.* Mindenféle népség.
898—900. *Grillparzer F.* Sappho.

901—03. *Alarcon P.* A háromszögü kalap s más beszélyek.
904—06. *Schultz J.* Colette fogadalma.
907—09. *Heine emlékiratai.* Valóság és költészet.
910—11. *Racine.* Phaedra.
912—13. *Voltaire.* Zaire.
914—15. *Leroy-Beaulieu.* A zsidók és az antisémita áramlat.
916. *Miczkiewicz A.* szonettjei.
917—20. *Echegaray J.* Bernardo Montilla.
921—26. *Vadnay K.* A kis tündér.
927—28. *Hugo V.* A király mulat.
929—31. *Balzac Honoré* elbeszéléseiből.
932—34. *La Rochefoucauld* gondolatai.
935—36. *Guizot.* A democratia Francziaországban.
937—40. *Zrinyi Miklós gróf.* Szigeti veszedelem.
941. *Mörike E.* Mozart prágai utazása.
942. *Carlyle.* Scott Walter.
943—46. *Freemann A. E.* A történelem tanulmányozásának módszerei.
947—50. *Prevost A.* Lescaut Manon és Des Grieux lovag története.
951—52. *Kazinczy Ferencz* versei.
953—54. *Poe A. Edgar* költeményei.
955—57. *Kisfaludy S.* Himfy szerelmei. A kesergő szerelem.
958—60. *Kisfaludy S.* A boldog szerelem.
961—62. *Vörösmarty M.* Az áldozat.
963—64. *Vörösmarty M.* Eger.
965—68. *Shakspere,* Lear király.
969—73. *Csiky G.* Árnyképek.
794. *Mazsuranics J.* Csengics Szmail Aga halála.
975. *France A.* A rózsafa bútor.
976—80. *Alarcon P.* A botrány.
981—85. *Pálffy A.* A Dabóczy-család.
986—88. *Augier E.* Gabrielle.

989—91. *Puskin* leánya.
992—93. *Thoma* lékezete.
994—96. *Riedl* dalom főirán
997—98. *Echega* tisztit.
999—1000. *Ber*
1001—03. *Eche*
1004—08. *Besa* radalma.
1009—10. *Mort* Pillicoddy.
1011—16. *Chab*
1017—18. *Math* megházasodo
1019—20. *Lánc* ság az Árpá
1021—24. *Thackeray M. W.* Esmond Henrik. I.
1025—28. *Thackeray M. W.* Esmond Henrik. II.
1029. *Macaulay T. B.* Johnson Sámuel.
1030. *Szász K.* Madár-távlatból.
1031—32. *Hauptmann G.* Hannele.
1033—35. *Csengery A.* Jellemrajzok.
1036—40. *Pálffy A.* Ne hallja hirét az anyjának.
1041—1052. *Elliot.* A vízi malom. Regény. Két kötetben.
1053. *Jósika M.* Bornemisza Anna. Beszély.
1054. *P. Cornelius Tacitus.* Agricola élete.
1055—56 *Lazarillo de Tormes élete*
1057. *Ráskai G.* Egy szép história a vitéz Franciscórul és az ő feleségéről.
1058—59. *Almási T.* Czigány Panna Népszinmü 3 felvonásban.
1060. *Fazekas Mihály.* Lúdas Matyi. Komikai elbeszélés.
1061—62. *B. Kemény Zsigmond.* Két boldog. Beszély.
1063—64. *Kozma A.* A szabadság ünnepére.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.